

GRÓF TELEKISÁNDOR REGÉNYES ÉLETE

ÍRTA

GYALUI FARKAS

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

I.

Teleki Sándor gróf, a szabadságharc nagynevű ezredese és Erdély főhadbiztosa az ősrégi Garázda-családot folytató széki Teleki-családból származik, amely rokonságban volt Mátyás király anyjának, Szilágyi Erzsébetnek családjával is. A család őse Teleki Mihály erdélyi kancellár, akinek sikerült diplomáciai ügyességével leráznia Erdélyről a török uralmat. Érdeméért grófi rangot kapott Lipót királytól. Ama kevés politikus közé tartozott, akik politikájukat vérükkel pecsételték meg: mikor a török vissza akarta foglalni Erdélyt és Thököly Imrét erős sereggel az országra küldte, Teleki maga vezette az erdélyi hadakat, mint főgenerális, és a zernyesti csatában 1690 augusztus 21-én elesett.

Halála után fiai római szentbirodalmi grófi rangot kaptak. Ebből az előkelő főnemes családból származott Teleki Sándor ezredes. Annak az ágnak, amelyből ő sarjadt, a kancellár legidősebb fia, Teleki Mihály kovári kapitány volt a feje. Ez a Mihály kuruc ezredes volt, híven szolgálta Rákóczi Ferencet s a harcok közben érdekes naplót írt a Rákóczi-szabadságharc eseményeiről. Valószínű, hogy Teleki Sándor ettől az ősétől örökölte a kurucságot és az írói tehetséget.

Édesapja, Teleki János gróf, anyja pedig Mikes Erzsébet grófné volt. Édesanyja a mostoha sors minden változásában rajongó szeretettel ragaszkodott fiához és Teleki Sándor is életének minden viszontagságában ezzel az anyai szeretettel vigasztalódott.

Teleki Sándor gróf 1821 január 21-én született Kolozs-

várt, de tízéves koráig szüleivel falun lakott, Sármáson, ahol apjának nagy gazdasága volt. Mikor elkezdett írni és olvasni, nevelőt tartottak mellette, azonban az élénk kisfiú jobban szeretett kint csatangolni a mezőkön, az erdőkben, szívesebben foglalkozott a lovakkal, vad hajszában vágatott hegyre fel, lejtőn le és ebben a szabad és vad életben két jószágos idősebb úr volt atyái barátja: Dajbukát Kajetán és Korbuly Karácson, apja gazdatisztjei, eredeti és jóízű örmény embe-
Tek. A kis Sándor szívből szerette őket. Az elemi iskolák elvégzése után a kolozsvári piarista gimnáziumba került, bentlakó növendéknek. Az elkényeztetett gyermek csak nehezen szokta meg az intézeti fegyelmet s minduntalan visszavágyott a falura, egyre sajgott a szíve a falusi pajtások és csínyek után. Otthon, falun apja kopóival és vizsláival játszott, Szikra lován vágatott, gyümölcsfákon mászkált, madarat fogott lépvesszővel, a bikák és a tehének körül forgolódott, megülte a szamarat és legjobb barátja volt Karli, a holló és Hanzi, a szarka. Itt az intézetben szoros fegyelemben kellett élnie és míg hangosan tanulta és darálta a leckét, lelke kint járt a falun, a szülői házban; érezte az otthon melegét, hazasóvárgott, szeme könnyel telt meg és mindenáron szeretett volna megszökni.

Egy ízben, midőn ugyancsak keservesen sírt, egy vöröshajú, szeplős, idősebb fiú közeledett hozzá. Mikor Teleki elpanaszolta neki, hogy bizony nagyon elhagyatottnak érzi magát, sokszor megverik a fiúk s már az egyik tanárától is kapott nádpálcát, a nagy fiú megsimogatta a fejét s megvigasztalta:

— Ne féljen Sándor úrfi, nem fogja magát senki sem bántani többé, amíg engem úgy hívnak, hogy Nagy Pista.

Ezt a Nagy Pistát vörös haja miatt Róka Pistának hívták. Nagyon erős gyerek volt, a többiek mind félték tőle s innen kezdve a kis Sándor az ő védelmében nyugodtabban élhetett az intézetben. Nagy Pista később rossz fát tett a tűzre s kicsapták az iskolából. Beállt katonának, utóbb

a szabadságharcban többször is kitüntette magát, különösen a piskii csatában. A szabadságharc után sikerült megmenekülnie az osztrák kopóktól, nehezen tengette életét s húsz év múlva elhagyatottan, kórházi ágyon halt meg.

A kis Sándor nem tartozott a legkitünőbb tanulók közé. Jó magaviseletű, közepes tanuló volt az első osztályban, de a negyedikben már sikerült a kitűnők közé felküzdenie magát. Azonban a tanulás sohasem elégítette ki; nyugtalan vére egyre a szabadba vonzotta. Csillapíthatatlan honvágyat érzett s egy délután már nem bírta tovább: feltette sapkáját, felvette galléros köpenyét, zsebrevágta hétkrajcárnyi vagyonát és kiszökött az intézetből. Kint, az épület előtt, ott találta az iskolaszolga macskáját; hirtelen elhatározással hóna alá kapta, hogy ne kelljen egyedül gyalogolnia Sármásra. Ködös, nyirkos, esős őszi időben ballagott az utcán; fázott, a szél hasogatta az arcát s már megbánta a szökést. A színház mellett már éppen vissza akart fordulni, amikor megszólította valaki:

— Hová, háová, Sándor úrfi?

Celesztin volt, a kolozsvári színház tragikus színésze, a színészet úttörőinek egyike, akit a későbbi nemzedék nem nagyon szeretett kenetteljes szavalásáért.

— Ni Celesztin bácsi! — lepődött meg a kis Teleki gróf.

— Nem jön be a színházba?

— Csak hét krajcárom van.

— Beviszem én frígyen. Tudja az úrfi, hogy ma játszom Moór Károlyt és Ferencet egyszerre (Schiller Haramiáiban). Jöjjön, de aztán tapsoljon és kiáltson, de csak nekem.

Celesztin bevitte a gyereket a földszintre, a fiúcskát nagyon zavarta, bántotta a dolog.

— Celesztin bácsi! Nem mehetnék a karzatra?

— Miért? örvendek, hogy szívességet tehetek az úrfinak. Hányszor szerencsétlen tisztelt édesatyja ebédre, kegyes meghívásával, magas úri, főrangú becses társaságokban.

— Igen, de ha itt meglát a pedellus, kikerget; úgyis

tudom, hogy holnap megrak páter Bonda; a karzaton leg-alább végignézem a darabot.

— Menjünk! — szólt Celesztin, Moór Károly és Ferenc egyszerre és felvezette a kisfiút a karzatra. Idő volt még az előadásig. A macska kedélyesen dorombolt a fiú ölében, aki vakarta a cica hátát és játszott a füleivel. Most a függöny felgördült. Celesztin megjelent, nagy tapssal és éljenzéssel fogadták, mire ő mélyen meghajolt. A darab óriási tetszés mellett folyt. A macska azonban nyugtalankodni kezdett, Sándor csillapítgatja, csakhogy az állat nem nyugodott meg s abban a pillanatban, amikor Moór Ferenc Amáliának szerelmet vall, végigkörmölte a fiúcska kezét. Az úrfi ijedtében és fájdalomban lelökte a macskát a karzatról: a zenekar felett éppen a nagy dobra esett, ennek is a kellős közepébe; akkorát szólt, mint amikor beléje csapnak. A macska betörte a nagy dobot, a dobos ijedtében keresztülugrott a mellvéden, amely elválasztja a zenekart a nézőtértől és berohant a közönség soraiba.

A macska nyávog és köpköd a nagy dobban, Ruzicska, a karmester megijed, Gyergyay László, az első hegedűs elszörnyed, Bereczky, a fagottos elképed.

Sándor úrfi átszalad a másik oldalra. Celesztin a zürzavarban helytáll, felfogja a dráma cselekményének fonalát és folytatja, azalatt is, míg Stromf, a színházi kellékes a zenekonzervatórium szolgájával kiviszi a nagydobot macskástul.

— Én is hazamentem — írta később az eset hőse, a későbbi ezredes — a közönséggel, s páter Bonda a konviktusban másnap jól elpáholt.

Tizenhatéves korában új nevelőt kapott Sándor úrfi, Tánicsics Mihály személyében. Ez a zaklatott életű ember sok nyomorúságon ment át, előbb tanárnak készült, majd tanítóképző-intézetbe ment, tanított is rövid ideig, de aztán egészen az irodalomra adta fejét. Közepes író volt s mégis sok baja akadt a cenzúrával, még börtönbe is került. Akkor

lett nevezetes emberré, amikor a forradalmi ifjúság 1848 március 15-én kiszabadította börtönéből. Egyelőre most, 1837-ben, mikor Sándor gróf elérte tizenhatodik életévét, nevelőt kerestek mellé és Jósika Miklós báró ajánlatára Tánicsics Mihályt szerződtették erre a fontos feladatra. Ebben az időben még meglehetősen ártalmatlan ember volt és leginkább arra áhítozott, hogy bizonyos függetlenségre tegyen szert és egészen az irodalomnak szentelhesse magát. Szívesen elfogadta tehát a felajánlott állást, abban a reményben, hogy Erdélyben enyhébb a cenzúra és így ott szabadban írhat majd.

Mikor állását elfoglalta, egy nagyobb munkájának harmadik kötetén dolgozott; a tanítás kérdését tehát úgy oldotta meg, hogy a kis Sándort beíratta a nyilvános iskolába és csak abban az időben foglalkozott vele, amikor vége volt a tanításnak. Erről az időről azt írja, hogy Sándor gróf nem szeretett tanulni, latinul alig tudott valamit, hiába lakott hat évig a piaristák intézetében. Tánicsicsnak sikerült annyira vinnie, hogy mégis csak megtanulta nagyjából a leckéket és ezt az eredményt úgy érte el, hogy valahányszor tanítványa jól elkészült, jutalmul színházba vitte. Teleki Sándor rajongott a színházért.

Tánicsicsnak azonban nem a tanítás volt a legfőbb gondja, hanem az irodalom. Hamarosan kellemetlenségekbe keveredett Kolozsvárt, nézeteltérése támadt a cenzorral, sőt a cenzúra elnökével, a püspökkel is. Egy ízben ujjat húzott a cenzúrával, goromba levelet írt a püspöknek, mire művét lefoglalták, betiltották, a püspök pedig felvetette a kérdést a grófi család előtt: vajjon alkalmas-e ez az izgága ember a nevelősködéésre? Tánicsics levonta viselkedésének következményeit, lemondott állásáról és visszaköltözött Pestre. Azonban Teleki Sándorral élete végéig meleg barátságban volt, s nyolcvanhárom éves korában összes műveit megküldte egykori tanítványának, baráti ajánlással.

Kolozsvárt ebben az időben mintegy visszhangja támadt

a magyarországi ébredésnek. Az erdélyi ifjúság Széchenyi István, Wesselényi Miklós és Kossuth Lajos írásain és szónoklatain nevelkedett. Kolozsvárt a katolikus, református és unitárius iskolák ifjúsága lelkesedett ebben az időben a szabadságért, az unióért, Magyarország függetlenségéért és főképpen a jobbágyok felszabadításáért. Mivel a szabad eszméket akkor csak kéziratban lehetett terjeszteni, az ifjúság volt a leghatásosabb eszköze ennek az eszmeterjesztésnek. Teleki Sándor, Sámi László, a kitűnő történetíró révén jutott hozzá az északamerikai köztársaság függetlenségi nyilatkozatához, s ez volt az első olyan komoly röpirat, amely az eleveneszü, szellemes és élénk ifjú lelkét forradalmi irányba terelte.

Húszéves korában, 1841 őszén a berlini egyetemre ment és ott filozófiát, történelmet és földrajzot hallgatott, de érdekelt a bonctan is.. Alig volt néhány hete Berlinben, máris elfogta a honvágy. De most már nem csupán az otthon után vágyott, hanem azért is kívánczolt haza, hogy tehessen valamit a magyar népért és nemzetért. Erős akarattal mégis elnyomta magában a honvágyat, mert ez a forradalmi ifjúság ösztönösen fel akart készülni szellemileg az elkövetkező időkre. Sokat küzdött a filozófiával, Hegel filozófiai elvei nehezen találtak utat a kemény, magyar koponyába, de tanára, Verdéi nagyon szerette, s még a lakására is feljárt, hogy nevelje és meggyőzze az eredeti észjárású magyar fiatalembert. Egy alkalommal Teleki megvendégelte tanárát, aki alaposan magyarázgatta és igyekezett megértetni vele Hegel tanításait. Teleki bizony nem nagyon értette a bonyolult magyarázatot; egyszer csak váralanul felugrott és felkiáltott:

— Becsületszavára meri-e állítani, tanár úr, hogy mindez igaz, amit mond?

A tanár nagyon nevetett ezen a módszeren s most már igyekezett egyszerűbben, valósággal népszerűen magyarázni a filozófiát, de Teleki őszintén megvallotta, hogy most még

gróf Teleki Sándor (Palizzi festménye).

Gróf Teleki Sándor szülőháza Kolozsvárt

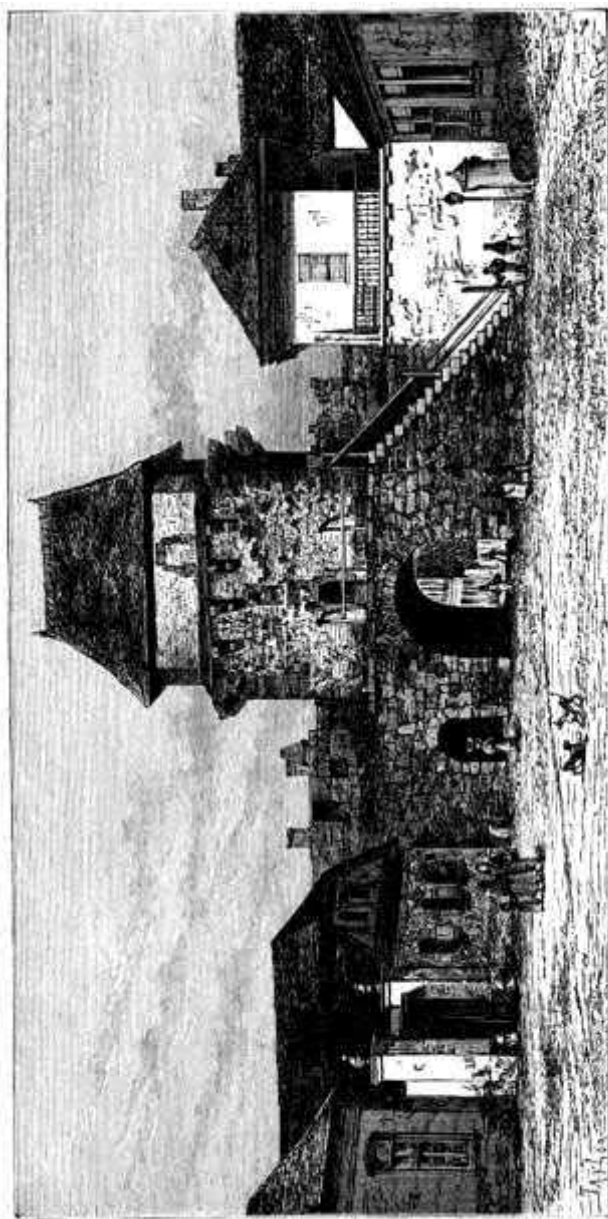
Kővár romjai.

Gróf Teleki Sándor gyermekkori arcképe.

Gróf Teleki Jánosné,
Teleki Sándor édesanyja.

A kolozsvári Magyar kapu

kevésbé érti. Ez az elfogulatlan őszinteség egész életén át egyik legszebb jellemvonása volt.

Nyugtalan vére első ízben berlini diákkorában sodorta igen veszedelmes kalandba. Ebben az időben folytak a karlisták harcai a spanyol trónért. Mivel VII. Ferdinánd spanyol királynak nem volt gyermeke, az ősi törvény értelmében öccsét, Don Carlost illette volna a trón. Meg is egyeztek abban., hogy Don Carlos lesz a király utódja, azonban Ferdinándnak 1830-ban leánya született, s most már azt akarta, hogy utódai kerüljenek trónra. Felfüggesztette tehát a törvényt és feleségét, Mária Krisztinát nevezte ki örökösül. Don Carlos tiltakozott, fenntartotta jogait, mire a király száműzte. A király halála után újból követelte jogait, de lázadónak nyilvánították, mire Don Carlos hadsereget toborzott és polgárháborút kezdett.

A karlisták vezére Ramon Cabrera tábornok volt, rendkívül durva és kegyetlen ember; a legnagyobb kegyetlenséggel és vadsággal harcolt, s minden ellenkezést vérbefojtott. Nemsokára Madridig sikerült előnyomulnia, de Don Carlos kímélni akarta a fővárost és ezért visszaparancsolta a tábornokot.

Teleki Berlinben megismerkedett Lichnovszky Félix herceggel s vele együtt lelkesedett a karlisták ügyéért. Lichnovszky a karlisták tábornoka lett és lement Spanyolországba. Telekinek sem kellett több: belépett a herceg csapatába és vele ment. Veszedelmes kaland volt ez, hiszen a kíméletlen harcokban egyetlen pillanatig sem volt biztos az élete, de arra is el kellett készülnie, hogy fogságba vetik vagy kegyetlenül megkínózzák. A karlisták meglehetősen szervezetlenek voltak, viszont a királynő csapatait a nagytehetségű Espartero tábornok kemény fegyelemben tartotta. Mikor a karlistákat leverte, a vezérek természetesen rögtön megszöktek, Don Carlos Franciaországba menekült, Lichnovszky is eltűnt, Teleki Sándort azonban számos társával együtt Barcelonában elfogták. A nép ott az utcán fel akarta

koncolni őket, azonban a tábornok a nép dühe elől valamennyit börtönbe záratta. A halálos ítélet bizonyos volt — s Teleki Sándor mégis megmenekült. Lehet, hogy a pápa lépett közbe érdekében, de valószínűbb, hogy a barcelonai francia konzul, Lesseps Ferdinánd mentette meg. Egy hajszálon múlt, hogy életébe nem került a kaland. Ő azonban mindig könnyű szívvvel és derűsen emlékezett vissza életének erre a veszedelmes epizódjára. Később egy ízben Bem tábornoknak bevallotta, hogy nem lelkesedésből és nem meggyőződésből, hanem csak sportból vett részt a karlista háborúban.

Berlinben vidám diákéletet élt Teleki Sándor. Magyar diáktársaival s néhány külföldivel meglehetősen sokat szórakozott és mulatgatott, és meglehetősen keveset tanult. Ebben az időben érkezett Berlinbe Liszt Ferenc, a nagy magyar zeneköltő, világhírű zongoraművész. Az egyetemi évek alatt Teleki Sándor igen sok pénzt kapott hazulról, rendkívül jó módban volt és pazarul költött, több lovat és fogatot tartott és éppen ezért Liszt Ferencet is ő fogadta. A magyar diákok testületileg tisztelegtek nagy honfitársuknál, hatalmas szónoklattal üdvözölték a nagy művészt, Liszt pedig igen kedvesen és barátságosan elbeszélgetett velük.

Liszt Ferenc tíz hetet töltött Berlinben; 1841 december 27-én érkezett és 1842 március 2-ig maradt. E rövid idő alatt huszonegy hangversenyt adott, ezek közül kilencet jótékony-célra. Rendkívül lelkesen, nagy elragadtatással ünnepelték és a királyi udvarhoz is meghívták hangversenyre. Óriási sikere volt s nem volt nála népszerűbb ember a porosz fővárosban. De nagy népszerűsége sem gátolt meg egyeseket abban, hogy ki ne gúnyolják és torzképeket ne rajzoljanak róla. Egy alkalommal néhány fiatalember kihívón méregette Telekit az «Unter den Linden» sétányon, sőt az egyik megvette egy árusnál Liszt Ferenc arcképét, s mivel tudta, hogy

Teleki a legjobb barátja Liszt Ferencnek, nevetve eldobta az arcképet. Teleki azonnal felelősségre vonta a fiatalembert a durva sértésért, gorombán összeszidta, mire természetesen párbaj lett a dologból. Ellenfele egy kötekedéseiről híres kapitány volt, aki már sok szerencsés párbajt vívott. Most azonban rosszul járt: Teleki úgy megvágta a karját, hogy a kapitány soha életében nem tudott többé kardot fogni, Teleki viszont csak könnyebben sebesült meg a homlokán. A gróf lovagiasságára jellemző, hogy a párbaj után szeretett volna kibékülni ellenfelével, az azonban eltűnt Berlinből.

Mikor közeledett Liszt távozásának időpontja, Teleki megvárta a lakása előtt, gyönyörű négyes fogatával. Négy szürke volt a kocsiba fogva, magyar szerszámmal, a bakon lobogó-ingujjas kocsis, pörge kalapján árvalányhajjal. Ezzel a fogattal fogadta Lisztet, ezen szoktak kocsikázni Berlin utcáin és ezen utazott el Liszt, Telekivel együtt, Berlinből. Elutazása nagy ünnepélyességgel ment végbe: a berlini egyetem tanári kara és ifjúsága kísérte ki a városból.

Egyelőre Münchenbe mentek, Liszt azonban Oroszországba készült. Telekit mindenáron magával akarta vinni, annál inkább, mert velük volt Lichnovszky herceg is, Teleki tábornoka a karlista kalandban. Liszt hajlandó volt négyezer tallért kölcsönadni Telekinek, akinek pillanatnyilag nem volt elegendő pénze, de a gróf nem fogadta el. Mikor azonban hazulról engedélyt és pénzt kapott az útra, a legnagyobb örömmel indult együtt Liszt Ferencsel, az akkoriban divatos és kényelmes Offenbach-utazókocsin.

Varsóban hosszabb ideig diadalmasan hangversenyzett Liszt. Jóbarátja vele volt és egy este, amikor lelkes, ragyogó társaságban, szép asszonyok közt — akik bámuló rajongói voltak Lisztnek — a nagy zongoraművész olyan jól érezte magát, hogy egyszerűen nem akarta megtartani az estére hirdetett hangversenyét, Teleki Sándor erőnek erejével kocsiba ültette, lakására vitte és lefektette, hogy egy órára pihenje ki magát. A közönség már rég türelmetlenül várta

a híres művészt, aki több, mint kétórai késedelemmel lépett a hangverseny dobogójára. Taps helyett egy-két füttyel fogadták, amit az ifjú nagy művész természetesnek talált. Szó nélkül hozzázékezdett nagy műsorához és jóformán pihenés nélkül végigjátszta. Tapsvihar és rengeteg koszorú jutalmazta tüneményes játékát. Liszt, amint az imént a füttyöt, most az ünneplést sem vette észre, hanem amikor már eljátszotta műsorát, a szünni nem akaró tapsokra intett, hogy szólni akar. Egyszerre csend lett. Liszt így szólt:

— Uraim, önök engem az imént kifütyültek késedelmért. Megbüntettek azért, mert elfeledtem a lengyel vendégszeretet miatt kötelességemet. Most én visszaadom Önöknek a kölcsönt. Eljátszok egy lengyel dalt.

Tíz percig nem lehetett hozzázékezeni a játékhoz. Szüntelen taps és virághullás. Ekkor Liszt az orosz zsarnokságot szenvedő lengyelek fővárosában eljátszotta a lengyel himnuszt. Tiltott dolog volt ez akkor és hallatlan vakmerőség, kivált nyilvánosan játszani, és ekkora közönség előtt. A közönség mint egy ember állott fel és boldogan, sokan könnyezve hallgatták a nemzeti himnuszt.

A rendőség nem mert közbelépni, de barátai azt a tanácsot adták Lisztnek, hogy jó lesz másnap reggel elutazni.

A nagy művész és barátja, Teleki Sándor, Szentpétervárra utazott, ahol Lisztnek ugyancsak sikerült meghódítania a közönséget. A varsói tüntetés miatt a cár megneheztelt a művészre, az udvarhoz nem hívták meg, de a cárné a nagyhercegnővel ott volt minden hangversenyén és meghívta a cári kastélyba, Krasznoje-Szeloba úgynevezett magánestélyekre.

Az oroszországi hangversenykörút után Liszt Ferenc valóságos diadalmenetben járta be egész Európát. Európai hangversenykörútja, az orosz utat is beleszámítva, 10 évig tartott. Magyarországon, amelyet mindig büszkén vallott hazájának, először 1839-ben hangversenyezett, később 1840-ben és 1846-ban ismét játszott itthon s ezután még igen

sokszor. De megfordult Erdély fővárosában is éspedig 1846-ban. Később, több mint harminc év múlva, újra ellátogatott Kolozsvárra, de nevezetesebb volt az első látogatása. Kolozsvárt természetesen együtt volt Teleki Sándorral és ők ketten valósággal meghódították az egész erdélyi társaságot. Négy hangversenyt rendezett Liszt ez alkalommal, szereplését

A Szózat, Erkel Ferenc Telekinek írt ajánlásával.

óriási siker és ünnepeltetés kísérte. Egy ízben, midőn ismét együtt volt Teleki Sándorral, váratlanul így szólalt meg:

— Szeretnék egy kis jó cigányzenét hallgatni. Mond meg, ki most a legjobb cigány az országban?

— Boka Károly Debrecenben s Pócsi Laci Máramaroszigeten.

— Hát itt nincsenek?

— Van, még pedig igen jó, de ezek már kótát tudó német cigányok, azt te tudsz eleget. Neked olyan kell, aki vadon húzza; a kótába ojtott cigány már fél művész.

— Ha meglátogatlak Koltón, elhozatod valamelyik vadbandát oda? Nagyon vágyom hallani.

— Nem kell azért Koltóra menni.

A jelenlevők között ott volt Haray Viktor, aki abban az időben Telekinél lakott. Teleki hozzáfordult:

— Viktor, megtennél értem és Lisztért egy szívességet?

— Akár kettőt is.

— Eredj fiam haza, fogass be, ülj fel a szekér tetejére s hozd el nekünk Pócsi Lacit hatodmagával.

Egy hét múltával megérkezett a banda. Pócsi Laci rágyújtott s elhúzta az akkoriban úgynevezett «Koltóit»:

*Uccu fiam Gergely, Gergely, Gergely
Kolozsvárra nyergelj, nyergelj, nyergelj,
Gróf Teleki Jankó, Jankó, Jankó
Elfogyott a bankó, bankó, bankó.*

Ezt a nótát Lisztnek húzta a banda. Sokáig húzta, Liszt szemei kigyúltak. A társaság dalolta a nótát és táncolt rá reggelig; észre sem vették, hogy közben a nagy mester zongorához ült, folytonosan jegyeztetett a kottalapokra és mire hajnalra belefáradt a társaság a multságba, készen volt Liszt első magyar ábrándja.

Még egy kedves utazásra emlékezett vissza öreg napjaiban Teleki Sándor. 1847 január elején Liszt Ferenc Bukarestben hangversenyezett és útjára elkísérte Kolozsvárról Teleki Sándor is. Négy kocsin utaztak, velük volt még Bethlen Gábor gróf, egy barátjuk és Liszt magántitkára. Valóságos kedélyes kirándulás volt ez; szakácskódtak, csibukoztak, naponta három órát tarokkoztak, Bukarestben pedig főúri módon éltek, tekintettel arra, hogy Liszt Ferenc a dús-gazdag Ghika herceg vendége volt.

Liszt és Teleki barátságának legszebb emlékei azok a levelek, amelyeket Teleki Sándor későbbi föl jegyzéseiben szorgalmasan leírt és így megörökített. Síríg tartó hű barátságuk szép emléke Liszt Ferenc «Magyar Rohamindulója», amelyet sajátkezü ajánlással küldött meg hű barátjának, Teleki Sándornak.

III.

Liszttel való bolyongásai és utazásai után Teleki Sándor hazakerült. Apja kiadta vagyona egy részét, anyja betelepítette Koltóra, gazdag nagyanyja pedig, aki nagyon szerette, ellátta mindennel. Az új földesúrnak legfőbb szenvedélye volt a ló; remekül lovagolt és a hajtás és lóidomítás mellett ez volt majdnem egyedüli foglalatossága. Még apja is hozzáküldte iskolába híres ménésének lovait. Nőtlen volt, jó cimbora, szerette a vendéget, egyszerűen, de bőségesen élt s mint maga szokta mondogatni: a legnagyobb fényűzése Pócsi Laci volt, a híres máramarosszigeti cigányprimás, hatodmagával. Valahányszor híre ment, hogy Pócsi Laci Koltón van, messze vidékek birtokossága összecsődült Teleki Sándor kastélyában.

Ebben a gondtalan és úri életben történt, hogy megismerkedett Petőfi Sándorral. 1846 szeptember 8-án Nagykárolyban volt megyegyűlésen. A városban híre járt, hogy Petőfi Sándor látogatóba jött barátjához, Riskó Ignáchoz és nála is szállt meg. Teleki nem sokat törődött az egésszel; kissé bosszantotta is, hogy az egész város tele van Petőfi nevével. Este az alispán társaságával a Szarvas vendéglőben vacsorázott. Velük szemben a legtávolabbi asztalnál ült Riskó Ignác, egy ismeretlen s még több megyei úr. Egyszer csak egyik asztaltársa odahajolt Telekihez és a fülébe súgta:

— Az ott Petőfi Sándor.

— Bánom is én, — mondta rá Teleki közömbösen.

A vacsora végén felállt Teleki egyik asztaltársa, Haray Viktor, odament Petőfi asztalához és bemutatatta magát.

Petőfi felállt, kezét nyújtott Haraynak és élénken beszélgetni

kezdték. Amint Teleki néhány pillanat múlva arra tekintett, látta, hogy valamennyien felálltak és feléje közeledtek. Maga is felállt tehát és eljűk ment. Haray bemutatta egymásnak Petőfit és Telekit; a bemutatás után Petőfi ezekkel a szavakkal fordult Telekihez:

— Ön az első eleven gróf, akivel beszélek.

— Hát dögölttel beszéltél-e? — kérdezte Teleki.

— Az magam is voltam komédiás koromban.

— Na, cimborám, velem ugyan nem sokat nyertél, mert magam is csak olyan vad gróf vagyok.

Petőfi ránézett Telekire, látszott, hogy nem várta ezt a feleletet; kezét nyújtott s ezzel megtört a jég. A költő leült a gróf asztalához s hajnalig együtt borozgattak és beszélgettek.

Teleki Sándor később így írta le Petőfi külsejét.

«Középtermetnél valamivel magasabb alak, sugár növés-sel, arányos testtagokkal, fesztelen mozdulattal, sűrű, tömött, felálló, kurta, fekete hajjal, amelyet jobbkezének ujjaiával beszéd közben gyakran hátrafelé simított; középhomlok, a két szemöldök közt egynéhány ránc, a mély gondolkozás jele, szép, rendes, barna szemöldökök, csillámló bogárszemek, amelyek beszédközben csillogtak s midőn lelkesült vagy költeményeiből szavalt, fényesen ragyogtak; ez volt arcának legszebb része, ablakai költői lelkének; egy kevéssé a homloknál meggömbült orr, szép, kicsi száj, rendes, fehér fogakkal; arcának bőre sárgásbarna volt, egynéhány szeplőformájú, még barnább foltocskákkal; ajkai a szokottnál valamivel vastagabbak, jól állt rajtuk a mosoly, de a harag, a méltatlankodás, a gúny, a megvetés, a gyűlölet s a csalódás érzelmeinek nyilvánításai által sajátságos, majdnem kellemtelen kifejezést vettek föl; gyér, vékony bajusz s állszakáll, világosabb a hajnál, szemöldöknél és szempilláknál, színe a sötétbarnából egy-egy ritka téglaszín által a gesztenyeszínbe ment át s hosszú nyak. öltözete: vékony, zsinóros fekete

attila, históriai inggallérja ráhajtva, sötét, majdnem fekete-szürke pantalon-nadrág.»

Másnap, a Teleki Sándorral való megismerkedés után, szeptember 8-án a megyei gyűléseken elmaradhatatlan megyei bált tartották, amelyen Petőfi megismerkedett Szendrey Ignácnak Júlia nevű lányával, az ő későbbi Juliskájával, akit aznap délután 6—7 óra közt látott meg Téreyék kertjében, Este a bálban bemutatták Petőfit Juliának. Már ez alkalommal hosszabban beszélgettek együtt. Petőfi szíve azonnal lángot fogott, szerelme az első pillanatok után felébredt s ebből az érzésből fakadtak a világirodalomban legszebb szerelmes versei Juliához.

Petőfi ez ismeretség után több napig maradt Nagykárolyban és naponkint fölkereste Juliát Téreyéknél, Téreyék Mari lánya nagy hatással volt barátnőjére és jóindulatával, barátságával elősegítette Petőfi szerelmét és későbbi házasságát is.

Mikor aztán Szendrey Júlia lakásukra, Erdődre visszatért, Petőfi a szomszéd Szatmárra ment. Petőfi, míg Szatmárt időzött, onnan többször meglátogatta Juliát. Október 10-én távozott el Juliától Erdődről; a lány az erkélyen állt s «mint reménység jelvényét, kendőjét lobogtatta») Petőfi után. Majd az október 22-iki restauráción a lány, aki tudta, hogy Petőfi ott lesz, úgy intézte a dolgot, hogy véletlenül, váratlanul ő is bement Szatmárra s ott Téreyéknél újból találkozottak.

Júlia Petőfi vallomásaira végső feleletét tavaszra halasztotta, de mikor elbúcsúztak, úgy vett búcsút szerelmesétől, hogy a költő megtudta, hogy imádottja szereti. *Szeretsz tehát* című, gyönyörű költeményében tör ki diadalmas boldogságának érzése. Mint Teleki Sándor vendége, Koltórról, amely boldogságának tanúja volt, írja akkor Váradi Antal barátjához: «Elhagytam Szatmárt és hogy hagytam el. . . szeretetve, barátom, a legdicsőbb lénytől, amely valaha az Isten kezéből kikerült.»

Az októberi tisztújításon Teleki Sándor is jelen volt. Ő

maga vezetett a liberális párt alispán-jelöltje, Eötvös Mihály részére egy csapatot lóháton. A választás azonban a konzervatívok győzelmével végződött: Korda Lőrincet választották meg első alispánnak.

Teleki Sándor ekkor hívta meg újból a poétát koltói birtokára, ezúttal sikerrel.

Petőfi Nagykárolyból Szatmárra utazott, boldogan búcsúzáván el Nagykárolyban Júliájától. Szatmárról Nagybányára ment Pap Zsigmondhoz, akivel már Pesten barátságot kötött. Teleki Sándornak Pap megírta, hogy Petőfi nála van s erre Teleki Haray Viktorral, jó barátjával, majd titkárával érte ment kocsin és október 25—26-án kivitte Koltóra.

Teleki már az emlékezetes első találkozás után, hamar megszerette s megbecsülte Petőfit. A költő Darvai alispán és Papp Endre kérésére elmondta Nagykárolyban (1846 szeptember 7.) írt költeményét (a pecsovicsokra írta — az alispán szerint):

*Hát e falak közt hangozának
Nagy szavaid, óh Kölcsey?*

Midőn az utolsó három verssorhoz ért,

*Hadd kapjon érdeme díjába
Kezébe bilincset, nyakába
Jármot, hátára kancsukát! —*

oly erővel, oly igazán, annyi bensőséggel és meggyőződéssel szavalt, hogy mindenkit mélyen meghatott. «En e perctől fogva bámulója lettem, — írja Teleki Sándor — s iparkodtam barátságát kiérdemelni.»

Ugyanakkor a nagykárolyi gyűlés idején Petőfi nem ment föl a gyűlésbe.

— Míg ti csépelitek a szalmát, addig firkálok valamit, — mondta Telekinek, akit kérésére megvárt a megyeháza előtt, míg egy percre oda benézett. Ekkor együtt Petőfi szállására mentek, mert Petőfi azt mondta: «Valami kotyog a fejemben, szeretném leírni.» A szobában — Riskó barátjuké volt — Petőfi leült és egy darabka papírra írt, Teleki Sándor pedig Gvadányi Rontó Pálját olvasta, amely az asztalon hevert.

Petőfi kis idő múlva felállt, megdörzsölte homlokát — mint Teleki följegyezte — s jobbkezelével kivágott a levegőbe: ez szokása volt, amikor valamelyik költeménye sikerült.

— Menjünk, — mondta a költő — ez elég volt mára.

— Jó-e? — kérdezte tőle Teleki.

— Annak kell lennie. Olvasd, ha nem unod.

— Ki unná Petőfit?

— Gróf úr, nagyon köszönöm.

A *bilincs* című költemény volt. Ez az a gyönyörű vers, amelyben a bilincs a szabadságért küzdő ifjúhoz szól:

*Csörgess ifjú, csörgésem átok,
Mely a zsarnok fejére száll.*

Teleki elolvasta, nem szólt rá semmit, csak kezét nyújtotta Petőfinek.

— Druszám! Ha lehet, ne hagyjuk el egymást! Ügy-e, eljössz hozzám Koltóra?

— Erről beszélünk.

Koltó, Teleki Sándor kastélyának gyönyörű vidéke, szintén nagyon megtetszett Petőfinek és meglepte. Ott vára-kozott rá később zaklatott életének néhány boldog hete. De most még csak reménye van a boldogságra, még ezért is sokat kellett szenvednie! Addig ismételten vendége volt Koltón Teleki Sándornak. Ez alkalommal ismét pártértekezlet volt Teleki Sándornál, de ennél ezerszerre érdekesebb volt Petőfi szereplése.

Október első felében gyönyörű őszi napok jártak ezen

a vidéken; itt ez az évszak a legszebb. A nagy hegyek és bércek, amelyek mérföldekre terülnek el a láthatáron, ilyenkor tarka színvegyületet öltenek magukra, az erdő tömör zöldje e szín minden árnyalatát változtatja, a szelíd gesztenyefák megsárgulnak, a tölgyes pirossá és vérvörössé lesz, s az egész befödi a tájat a természet óriási perzsaszőnyegével.

Ebéd előtt tartották az értekezletet, ősi szokás szerint: kalács és szilvórium mellett, az udvaron, a nagy kőrisfa alatt, amelynek tetejével a körülvevő oszlopokra felfutó folyondár mennyezetet alkotott.

Ebéd alatt javában folytak a pohárköszöntések; egyszer csak Teleki felállt helyéről és Petőfihez ment, aki az asztal legvégén ült.

— Druzsám, — mondta neki, — tégy ki magadért és értem, én nem tudok a szóhoz, mondjad te helyettem is.

— Jól van, próbálok egyet! — azzal a könyökére támasztotta fejét, nem evett s gondolkodott.

Mikor a csemegéhez ért a társaság, felállt, szemei ragyogtak, homlokát összeráncolta s ihlett, érces, csengő hangon rákezdte:

*Barangol és zúg, zúg az őszi szél, —
Csörögnek a fák száraz lombjai,
Mint rab kezén a megrázott bilincs . . .*

S hévvel folytatta, midőn e sorokhoz ért:

*Hallgass zúgó szél, hadd beszéljek én!
Ha el nem hallgatsz, túlkiáltalak,
Mint nősírást az égiháború!*

Itt megállt, s csillogó szemeivel végignézett a társaságon. Mind lenyűgözve és elragadtatva bámulták a lángész rögtönzését.

Petőfi folytatta, s midőn a végszavakhoz ért:

*Tartsuk meg a szép, a szent kézfogást,
Ki legelőször nyújtja ki kezét:
Azé legyen a hála és dicsőség.
S ki elfogadni azt vonakodik?
Annak porára szálljon minden átok,
Melyet sírunkra majd virág helyett
Ültetni fognak maradékaink,
Kiket örökre megnyomorítánk!*

— mindenki felugrott s pohárral a kezében, körülállta az átszellemült költőt. Pócsi Laci ráhúzta s rajongó lelkesülés mámorával ünnepelték Petőfi Sándort.

Teleki a költő vállára tette kezét és bevezette őt a nap-pali szobába. Vendégei az ebédlőben maradtak, feketéztek.

— Sándor, megvan-e ez neked? — kérdezte meghatottan.

— Honnan volna? Hát nem érezted, hogy most csinál-tam? — felelt a költő szinte neheztelve.

— Akkor kérlek, ülj le és írd le, nehogy elveszzen.

— Majd én neked most firkálok!

— Nem nekem firkálsz, komám, hanem a hazának írsz.

— Hát küldd be Viktort és küldj be kávé, lediktálom.

Haray Viktornak tollba mondta a verset. Aztán kijöttek s újra elolvasták.

Ez az *Erdélyben* című költeménynek története.

Petőfi és Teleki Sándor Koltón lovaglással és kocsikázással mulattak. Kilovagoltak az erdőbe, bekocsikáztak Nagy-bányára. Teleki tanította meg jobban lovagolni Petőfit, akinek a lovaglás szenvedélyévé vált. Kocsit hajtani Czigány Ferenc tanította; ez a cigány kocsis saját testével védte meg régebbi gazdája életét, amikor ezt fegyveres zsványok megrohanták és súlyosan sebesülve a rablók közé lőtt, akik erre megsza-ladtak. Gyalázatos gazdája azzal hálálta meg tettét, hogy a sebe miatt betegeskedő kocsist elbocsátotta. Így került a

nemesszívú Teleki Sándorhoz. Nemsokára meghalt a derék és hős kocsis. Temetésen az általa gondozott négy ló vont a gyászkocsit. Petőfi, Teleki Sándor és jó barátjuk Haray Viktor kísérté a koporsót és a sír fölött Haray mondott néhány szomorú résztvevő szót. A temetésről hazajövet Petőfi bezárkózott szobájába s még vacsorázni sem jött ki. Másnap reggel bement a Teleki Sándor hálószobájába, leült ágyára iratcsomaggal a kezében, bánatosan mondta:

— Druzsám, megénekeltem szegény Ferencet és vele együtt téged is, meg Harayt.

— Olvasd, kérlek!

Kezdte a temetésnél, elmondta, hogy ki volt Czigány Ferenc, hogyan nőtt fel kutyakölykök módjára, mint lett hűséges cseléd, kutyahűséggel. Gazdája gyalázatos tettét kíméletlen szavakkal megbélyegezte; Haraynak rövid beszédét versekbe foglalta s azzal végezte, hogy cseléd is lehet úr, nemes érzelemben egyenlő gazdájával.

— Jaj, be szép! — mondtam.

— Örvendek, hogy tetszik, neked adom, csinálj vele amit akarsz.

— Nyomasd ki.

— Azt nem; ha nem volnál gróf, megtenném, s ha valaha kinyomatod, tedd oda: kéziratom után.

A nagy viharban, amely a hazát érte, e kéziratot is elfújta a pusztító szélvész: Teleki nem találta meg többé a gyönyörű költeményt, amely a János vitéz modorában volt írva. Egy remekmű elveszett, mint ahogy elveszett anyyi vágy, remény és nemes törekvés.

Csak nagynehezen sikerült Petőfi igaz, mély szerelmének megtörnie az öreg Szendrei apai ellenállását és minden nehézséget. Megkapta Juliskáját s megesküdött vele az erdődi vár kápolnájában 1847 szeptember 8-án. A szülők ridegek maradtak az elinduláskor is, amely az esküvő után kevéssel történt. Áldás és segítség nélkül mentek útra, Teleki Sándor négyesfogatán, Koltóra. Még aznap megérkez-

tek volna az őszi esős napon is, de Misztótfaluban egyik kerekük eltört s az éjt Nagybányán a fogadóban töltötték. Koltóra való utazásuk előzménye is érdekes.

Szeptember első napjaiban Teleki egy este éppen vacsoránál ült Harayval, amidőn egyszer csak beállított Petőfi Sándor. Nem várták, mert rendesen tudatni szokta jövetelét, s így annál kedvesebb meglepetés volt érkezése. Leült az asztalhoz, de csak úgy félvillára evett, s nagyon szótalan volt. Szokatlan komolysága mindjárt elárulta, hogy valami nyomja a szívét. Vacsora után félrehívta Telekit:

— Beszédem van veled, négyszemközt. — Teleki bevezette a szomszéd szobába.

— Mond, mi kell?

— Druszám, nagy kérésem van hozzád.

— Ki vele, állunk elébe.

— Szeretném a mézesheteket nálad, Koltón tölteni.

— Hát ki mondja, hogy ne töltsd?

— De ez nem elég.

— Nos, hát folytasd.

— Eredj el te is hazulról, egyedül akarok lenni, ne lássa senki boldogságomat.

— Lehet; úgysis szüleimhez szándékozom menni, nagy örömet szerzel nekik, hogy elküldesz. Mikor menjek?

— Majd megírom a napját; de hát még ez sem elég.

— Na!

— Küldj el mindenkit a háztól.

— Az istállókból is?

— Nem, csak a háztól.

— Szívesen; de a szakács itt marad a feleségével, mert asszony nélkül nem hagyom Juliskádat, s ennetek is csak kell, mert turbékolásból nem éltek meg.

Néhány nap alatt üres volt a koltói ház, csak a szakács és szakácsnő várta a Petőfi-párt.

Október 14-i kelettel ezt írja Petőfi Kerényi Frigyesnek: «. . . néhány nap múlva indulunk Pest felé, itt hagyjuk

Koltót, az örökké kedvesemlékű Koltót, ahol oly édes heteket tölténk, amilyen boldogságot halandó álmodni és elbírnai csak képes . . .».

Erről a csodaszép Koltóról méltán írta Teleki Sándor, hogy bejárta az egész világot és csak akkor tudta meg, milyen szép az ő Koltója. Petőfi Sándor pedig ezt írta Koltóról: «A táj olyan szép, mintha az én képzeletem után alkotta volna a természet».

Valamennyi koltói költeménye közt legszebb a «Szeptember végén» című, elragadón szép és mélységes érzésekkel, sejtelmekkel tele költemény.

Teleki Sándor utolsó találkozása Petőfivel a szerencsétlen segesvári csata napján volt. Bem tábornok a csata elején magához parancsolta Teleki Sándort, ekkor már ezredesét, és a héjasfalvi úton Marosvásárhely felé küldte, hogy útközben Kemény Farkas báró ezredesét, akivel találkoznia kell, csapat jávai együtt állítsa meg és hozza segítségül a sokszorta nagyobb számú orosz ellenség ellen. Addig Bem tartani akarta magát, vagy mint előre megmondotta, Marosvásárhely felé hátrálni.

Teleki ekkor látta Petőfit utoljára. Hívta, jöjjön vele, azonban a költő nem akarta a csatát odahagyni. Mi történt vele, ki tudja megmondani?

Az ezredes családjának részletesebben is beszélt Petőfivel való utolsó találkozásáról. A Marosvásárhely felé vezető úton találkozott Petőfivel, és igyekezett rábírnai, hogy menjen vele.

— Nem megyek — válaszolta Petőfi. — Az öreghez (Bemet értette) megyek, beosztást kérnai.

Búcsúzás előtt Petőfi odaszólt Teleki Sándornak:

— Kérlek, adj dohányt.

Teleki Sándor két marék dohányt adott barátjának; köszöntek egymásnak s Petőfi ott maradt, hogy végzetét betöltse.

A koltói kastélyban a szobák, amelyekben Petőfi Sándor

és felesége lakott, az épület emeletének északi és keleti oldalát foglalják el. A költő írószobája az északkeleti sarkon volt. Az ettől nyugatra eső szoba ebédlőjük volt; a délre eső szomszéd szoba pedig Petőimé szobájául szolgált. Legtöbbször az írószobában voltak együtt, onnan nyílt a legszebb kilátás. Gyakran a park keleti részének szélén, kissé emelkedett helyen álló somfa alatt ültek, ahonnan szintén gyönyörű tájon merenghetett a két rokon lélek. E fa alatt szokott Petőfi ebéd után aludni.

Végső akaratahoz képest e fa alatt nyugszik sírjában Teleki Sándor. Negyvenöt év múlva került oda, rengeteg vándorlás, szenvedés és dicsőség után, halhatatlan barátja fájához.

IV.

Liszt Ferenc és Petőfi Sándor után Teleki Sándornak pazar sorsa Bem Józsefet, a mi Bem apánkat, a magyar szabadságharc vitéz erdélyi vezérét ajándékozta barátjául. Bem, aki Petőfit annyira szerette, hogy fiamnak nevezte, Petőfi pedig atyjának, természetesen megszerette Teleki Sándort is, nagyszerű lelki tulajdonságai, bátorsága, kitartása miatt, amellyel nagy szolgálatokat tett a szabadságharcban.

Teleki Sándor, miután Kővár vidéke megválasztotta egyik követének, a külföldről való hazatérése után, 1848-ban kővárvidéki főkapitány lett. A szabadságharc kezdetén azonban beállott főkapitányból közhonvédnek a 10-ik honvédszászlóaljba s lement Becskerekre harcolni, majd később Bácskába s a bajmoki csatába. Onnan Kossuth hívta fel Pestre és az ő óhajására újra Erdélybe ment, mint kővári főkapitány és teljes hatalmú kormánybiztos. Az 1848. év utolsó negyedében a szabadságharc ügye rosszra fordult Erdélyben: két hónapon át az ellenség kezében volt Erdély, csupán Háromszék vitéz népe tartotta magát. Teleki, midőn visszajött megyéjébe, nemzetőri csapatokat szervezett és koncentrált. De gyöngék voltak a «csapatok»; mint később

írta, a legtöbb katonának nem volt sem fegyvere, sem jó ruhája. A két parancsnok Teleki és Katona Miklós volt. Katona csapatait Urbán osztrák tábornok Dézsnél szétverte, mire ezek rendetlenül szétfutottak. Teleki Sándor a huszársággal és a bécsi légióval jó darab ideig tartotta a dézsi hadi pozíciót, aztán ő is kénytelen volt abbahagyni az ellenállást és Nagybányára vonult vissza, elég rendben. Ekkor a kormány Bem József lengyel tábornokot, az osztrakenkai hőst nevezte ki Erdélybe vezérnek. Kossuth Lajos, a honvédelmi bizotmány elnöke, 1848 december i-én kelt nyílt rendeletében tudatja, hogy Erdély visszafoglalása céljára olyan fővezért szükséges állítani, «ki a szabadság ügye iránt lelkesülve, hadvezéri képessége által a győzelemnek biztos záloga legyen.» Ezért a «fent kitett célra működő s minden ahhoz csatolandó hadseregek fővezéréül a vitézségéről és hadvezéri tehetségéről históriailag ismeretes Bem tábornok úr neveztetvén ki», Kossuth megparancsolja, hogy a «felső erdélyi hadsereg») néven egyesített minden hadierő fővezérének ismerje és tekintse Bem tábornok urat, az összes katonai parancsnokságok, hatóságok és kormánybiztosok tisztelettel és engedelmességgel viseltessenek iránta.

Bem első kiáltványát Nagyváradon 1848 december 6-án adta ki. A legnagyobb veszedelem idején, amikor Kossuth szerint a haza megvárja az erdélyi hadsereg katonáitól, hogy a gyalázatosan elvesztett Erdélyt ismét visszavegyék, így mutatkozott be az erdélyi magyar hadsereg új fővezére s általa a magyar kormány:

«Az erdélyi főhadseregnek korlátlan, teljes hatalommal főkormányzatára meghívván, első kötelességemnek tartom Erdély és a körülfekvő vármegyék lakosainak a kormány eltökélt szándékát tudtára adni:

Minden lakosok, nemzetség, vallás és rangkülönbség nélkül egyenlők és minden hivatalok viselésére ugyanazon jogaik vannak, születésük különbsége nélkül legfőbb hivatali polcokra juthatnak, ha vitézségük és szükséges ismereteik

bizonyosságát adandják. Azokról, kik a szolgálatban egészségüket veszítik, az álladalom éltek fogytaig gondoskodik, a harc mezején elhaltaknak özvegyei és gyermekei pedig az ország oltalma alá vétetnek és azokról az álladalom gondoskodik.

Jóllehet a magyar nyelv az országgyűlés nyelvének vétett fel, minden más népségek nemzetségüket megtarthatják, és maguk belső ügyeikben a magyar nyelv mellett tulajdon nyelvükkel élhetnek. Minden valláskülönbség nélkül a kormány által ugyanazon oltalomban részesülnek. Ha talán valaki ezen, az ország kormányától biztosított jogokban megsértetnék, azonnal forduljon hozzám és rögtön igazságot fog nyerni. Erdélynek és a körülfekvő vármegyéknek minden lelkészei ezen hirdetményt templomjaikban több napokon át felolvasni tartoznak. Nagyvárad, december 6-án 1848. Bem».

Bem kinevezését a kormányzó sürgönyben (futárral) tudatta Teleki Sándorral Szatmárt. Bem pedig, aki terveit és szervezési munkáját éjjel-nappal végezte, december 12-én érkezett Szatmárra. Az előtte való napon tudatta Bem a katonai parancsnoksággal, hogy nemsokára Szatmárra érkezik és szemlét tart az ott összegyülekezett sereg fölött.

Bem tábornok kellemetlen benyomást tett Telekire. Igénytelen apró emberke volt; pisze orrával, duzzadt ajkai-
val, borostás szakállával és rendetlen egyenruhájával, sántikáló járásával, rikácsoló hangjával inkább érdekes és kissé humoros, mint tekintélyes jelenség, azonban mihelyt megszólalt és intézkedni kezdett, azonnal lenyűgözte az embereket határozottságával és erélyességével.

— Kicsoda Ön? Micsoda Ön? — förmedt rá Telekire. — Miért van Ön? — folytatta. Ezek a meglehetősen töredezett kérdések szinte meghökkentették Telekit, nem is tudta, melyikre feleljen előbb. Bem majdnem mindig haragos és rideg volt és arcának hegedő sebe még zordabbá tette. Teleki azonban villámgyorsan megemberelte magát és bemutatkozott:

— Tábornok úr, én a kővárvidéki főkapitány és kormánybiztos vagyok, nevem Teleki Sándor és azért vagyok itt, hogy az ön rendeleteit teljesítsem és másokkal is teljesítsem.

Bem elmosolyodott, de ez a mosoly nem annyira az arcán, mint inkább csak a szemeiben villant fel.

Másnap a tábornok szemlét tartott a Szatmár főterén felállított csapatok fölött és különös figyelemmel vizsgálta meg az ágyúkat és a felszerelést. A szemle után a vendéglőben gyűltek össze a tisztek, hogy egyenkint bemutatkozzanak Bemnek. Bem azonban összeráncolt homlokkal és rikácsoló hangon ráförmedt Zsurmayra, a csapatok parancsnokára:

— Hagyja a bemutatást! Én úgyis az urakkal maradok, majd megismerkedünk. Uraim, én mint a hadsereg teljhatalmú főparancsnoka, önöktől feltétlen engedelmességet követelek. Aki nem engedelmeskedik, azt agyonlövötem. Parancsaimat rögtön kiadom. Elmehetnek!

Mikor az urak távoztak, Bem visszahívatta Telekit és kiadatta vele azt a parancsát, hogy a nemzetőrök menjenek haza és csak azok maradjanak, akik mint önkéntesek a háború végéig akarnak szolgálni. Mikor Teleki visszatért, Bem újra hívatta, kocsijába ültette és elindult vele Nagybánya felé. Útközben Teleki elmesélte spanyolországi hadikalandját, Bem nagy érdeklődéssel hallgatta és ettől fogva különösen kedves *volt hozzá*. Az egyik faluban ott maradtak éjjeli szállásra. Bem lefekvés előtt parancsokat és rendeleteket *osztogatott*, de bizony segédtsíztje egyiket sem tudta helyesen megfogalmazni. Helyette Teleki írt meg mindent és mikor Bemmel francia fordításban ismertette fogalmazványait, Bemnek annyira megtetszett, hogy hirtelen megkérdezte tőle:

— Volna-e kedve velem maradni?

— Én mindenestre a tábornok úrral maradok — felelte Teleki.

— Nem úgy értem — folytatta Bem. — Nézze, forra-

dalmi időket élünk, szerencsétlen viszonyok között. Erdély elveszett és csak az osztrák tábornokok ostobaságának köszönhetjük, hogy az ellenség nincs már Váradnál. Török-szakad, nekem Erdélyt vissza kell foglalnom és vissza is foglalom. Csakhogy gyorsan kell cselekednünk. Nekem olyan emberre van szükségem, aki a helyi viszonyokkal ismerős és akiben megbízhatom. Ezért arra kérem önt, szíveskedjék beadni lemondását és maradjon mellettem.

— Ha tábornok úr azt hiszi, hogy ügyünknek így jobban használhatok, azonnal beadom lemondásomat.

— Köszönöm, s különösen köszönöm, hogy azonnal határozott. Ezennel kinevezem honvédőrnaggyá, mától kezdve átveszi a sereg élelmezését. Jó éjszakát!

Teleki azonnal lemondott a főkapitányságról, de a honvédelmi bizottmány nem fogadta el lemondását. Csak megengedte, hogy a tábornok mellett maradjon s ideiglenesen Hosszú László megyei főjegyzőt nevezte ki főkapitányhelyettesnek.

Teleki hűségesen és szinte szenvedélyes odaadással teljesítette kötelességét, úgyhogy Bem egyre jobban megkedvelte. Ennek legjobb bizonyítéka Bemnek az a jelentése, amelyet néhány nappal Teleki kinevezése után sajátkezűleg írt francia nyelven és külön futárral küldött el Kossuth Lajosnak 1848 december 18-án.

Jelentésében elmondja, hogy 4000 emberével együtt éhenhalt volna és a csapatok felbomlottak volna, ha Teleki nem gondoskodik ellátásukról. Rendkívüli érdeme ez Teleki-nek, akinek buzgalma és tevékenysége megbecsülhetetlen. A kormánybiztos, Eötvös Mihály, semmit sem tett meg Bemnek és még csak meg sem látogatta, amikor a tábornok hívatta. Kéri tehát Kossuthot, hogy nevezze ki Telekit, mert vele 10 nap múlva megkezdhetné az erdélyi hadjáratot.

Így nehezedett zentúl Teleki vállaira a hadsereg egyéb ellátásán kívül az élelmezés gondja is. Emberfeletti munkát végzett, de mindig jókedvűn dolgozott és emellett minden

ütközetben résztvett és vitézül harcolt; Bem ki is tüntette a vitézségi érdemrenddel. Szóval intendánsi állását nem tekintette polgári foglalkozásnak, hanem kivette részét a fáradalmakból és a harcokból is, főleg pedig sohasem panaszkodott. Ezenfelül ő volt a hadsereg örökös követe az ország minden részében, ellenségnél-jóbarátnál egyaránt.

A vitézségi érmet a gálfalvi csatában tanúsított bátor

Az erdélyi hadsereg fővezérsege.

Bem

Gróf Teleki Sándor vezér úrnak
Buda Pétervárosi 23. 1849

*Ezer rendeletkötéssel fogva mint ezennel az egész erdélyi hadsereg főfelügyelője megveszem tőle minden jogom minden katonákkal javossan megfogom hogy az-
 vult ezek azal mindenben egész egytellet elvégzetté
 tartsák belsőlegintéssel, mind minden katonájának
 vagy afféle alacattal belsőt több uttalam a legyőz-
 gombán fog bevételek*

Bem

Gróf Teleki Sándor kinevezése az erdélyi hadsereg főfelügyelőjévé.

magatartásáért kapta, amikor a maga élete veszélyeztetésével megmentette Bem életét. Gálfalvánál Bem megütközött Puchner altábornagy csapataival. 1849 január 17-én folyt le az ütközet; Bem 3000 emberével 6000 császári katona állt szemben. Az ágyúharcot maga Bem vezényelte; a székelyek és honvédek vitézül helyt álltak. Az osztrákok már meg-ingottak, mire gróf Bethlen Gergely őrnagy megkerülte az ellenség jobb szárnyát és meg is szalasztotta. Közben egy

szakasz osztrák dragonyos még mindig harcolt, megtámadta a magyar jobbszárny ütegeit, a szakasz parancsnoka a kézitusában egészen Bem tábornokig eljutott s magasra lendítette kardját, hogy levágja a tábornokot. Ebben a pillanatban Teleki rárontott a főhadnagyra, hatalmas vágással kettéhasította sisakját és bajtársai segítségével foglyul ejtette. A többi dragonyost a Mátyás-huszárok levágták és megfutamították.

Midőn 1849 júniusában Bem ellátogatott Kolozsvárra, a kolozsvári hölgyek társas összefövetelt rendeztek tiszteletere. Az összefövetelen részt vett Teleki édesanyja is és megkérte fiát, hogy mutassa be a tábornoknak. Teleki bemutatta anyját, mire Bem így szólt:

— Most már engedje meg, hogy én is bemutassam a grófnénak legkedvesebb fiamat, Teleki Sándor ezredest.

Teleki Sándor emlékirataiban és egyéb írásaiban több ízben is hódolattal emlékezik meg Bemről. Kitűnő megfigyeléssel írja le és jellemzi a tábornokot: «Törpe kis ember, gyér szürke hajjal, konya fülekkel; homloka magas, domború, ráncos; pisze orra felett három nagy redő; cserepes, duzzadt ajkak, kefére nyírott szürke bajusz, kurtára vágott őszes szakáll, ép egészséges fogak, szemei alatt két kiálló arccsont, a baloldalon friss lövések sebhelye; kiálló nagy kék szemek, tükrei a jóságnak, erős akaratnak és rendkívüli bátorságnak. Kurta nyaka két vállba mélyedve, lapos, mell, hosszú karok, kis rövidujjú halvány körmű kezekkel; csípőnélküli combok, vékony lábszárakon, kicsiny, arisztokratikus lábakkal. Fekete viaszkosvásznon könnyű csákó, hosszú kócsagtollforgó benne, térden alul érő, asztrakánnal bélelt, rézgombos szürke posztóbunda. Alatta vereszsinóros, kávészínű honvédatilla, sötétszürke posztó pantalon-nadrág, jobbkezeben nádmankó, vastagtalpú lapos csizmák. Sántikálva, bicegő léptekkel járt, mindig két huszár tette fel lovára. Tántoríthatatlan hittel ragaszkodott az ügryhöz, amelyet szolgál; a szerencsében szerény, a szerencsétlenségben rendíthetetlen; veszélyt

nem ismer, másokat kímél, magát minden pillanatban feláldozza; pazar kézzel szórta a jutalmakat, magának semmit sem tartott meg; szerzetesi szorgalommal dolgozott éjjelnappal, egyedül, terítetlen asztalon ette mindennapos köménymagos levesét; gyenge, vézna, sebekkel borított testét csakis akkor ápolta, mikor katonai teendőit végezte; rajongó szeretettel, elszántan, odaadással, szíve, lelke egész melegével szolgálta az emberiség szent ügyét; szenvedett, élt-halt a szabadságért. A titoktartás volt jellemének egyik feltűnő vonása; ha észrevette, hogy valaki kíváncsiskodik, összeráncolta a homlokát és rászólt: Ön úgy vallat engem, mint egy vizsgálóbíró! Ezzel elvágta az útját minden faggatásnak.

Bem 1848 december közepén 8000 gyakorlatlan katonával és néhány ágyúval elindult, hogy visszafoglalja Erdélyt, amelyben rengeteg ellenséges hadsereg volt ebben az időben. Urbán kénytelen volt hátrálni, kisebb csatákban megverték a magyarok az ellenséget, karácsony táján Bem Csúcsánál csatát nyert és karácsony napján bevonult a felszabadított Kolozsvárra. Így kezdődött a mesébe illő és csodálatos 64 napos hadjárat, amely alatt Bem kiverte Erdélyből a császári hadseregeket, az időközben behívott oroszokat és elfojtott minden lázadást.

1849 január 3-án volt a nevezetes tihucai csata, amelyben Teleki Sándor is résztvett. Bem mindenáron el akarta foglalni Tihucát, amely mintegy természetes erődítmény volt, s amelyben Urbán megfészkelődött seregével.

— Tihuca ebben a nagy hóban megkerülhetetlen és majdnem bevehetetlen — mondta Bem tisztjeinek. — Mi be fogjuk venni. Nagyon sajnálom, sok áldozatba fog kerülni, de meg kell lenni. Holnapután fél Erdély a miénk. Aki megéri, gyönyörködhetik benne.

— Csak a tábornok úr kímélje magát, — szólalt meg Bauer őrnagy, Bem szárnysegéde.

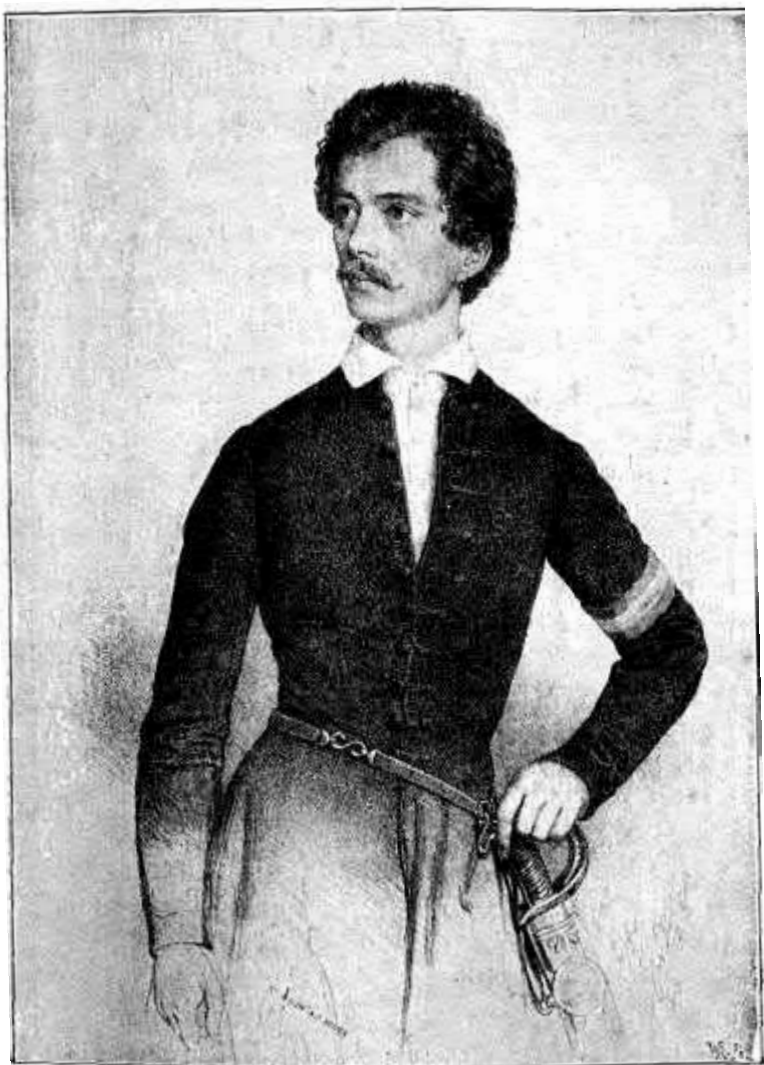
— Aki másokat halálba küld, annak elől kell járnia.
IV. Henrik francia király mondotta: «Nem előre, hanem

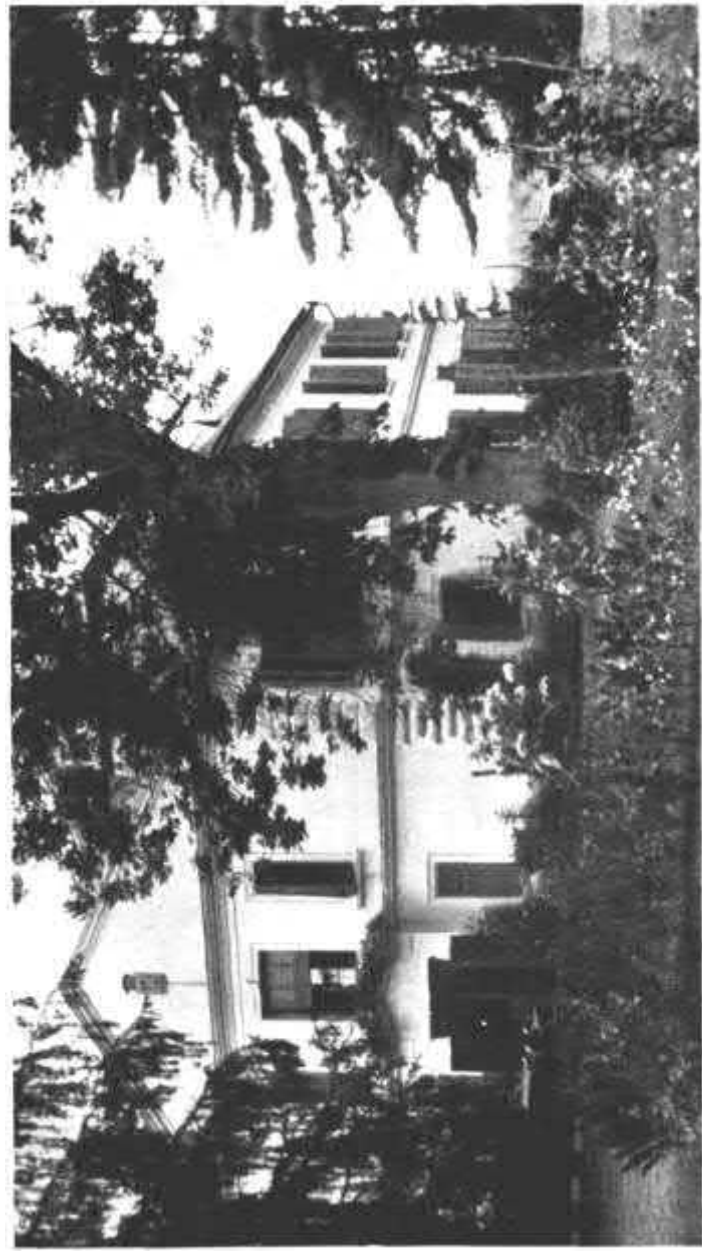
Liszt Ferenc ifjúkori képe (Ingres rajza)

Szendrey Júlia (Barabás Miklós kőrajza).

Petőfi Sándor (Barabás Miklós kőrajza).

A Telki-család kottói kastélya. Az első emelet jobbszárnyán lakott Petőfi Sándor fiatal feleségével.

utánam!» Az őrnagy úr már néhányszor figyelmeztetett erre. Kérem, ez legyen az utolsó!

Bem főhadiszállása egy viskóban volt, a sereg a szabadban táborozott rettentő hidegben, szűk völgyben, óriási fák között. A hold fényesen sütött, valóságos nappal volt ezen az éjszakán.

Bem kiadta a parancsot, hogy Mikes Kelemen alezredes reggel 5 órakor küldjön ki egy századot az ellenség felkutatására; a század az első puskatűzre színleljen futást, de az út árkában rejtőzzék el néhány ember. A többi seregrész maradjon tartalékban. A legénység a tisztekkel együtt egész éjjel fagyoskodott a 26 fokos hidegben, de mindenki türelmesen viselte a szenvedést. Reggel 5-kor végre megszólalt a gyülekező. Teleki odalovagolt Bem kocsijához: az öregúr szundikált, feje nagy kendővel volt bekötve, csak a szeme, szája, orra látszott ki. Teleki jelentkezésére felnézett; parancsot adott, hogy Mikes-huszárokat küldjön ki felderítésre, s utána újra elaludt. Bem sokat szenvedett ezen az éjszakán, mert egy sebe kiújult és egész éjjel semmit sem aludt. Mikor jelentették neki, hogy az ellenség Tihucánál van, ki akart szállni a kocsiból, de nem tudott, úgy emelték ki belőle, föltették lovára, de bizony azon is siralmasan billegett előre-hátra.

A csata megkezdődött, de egyik fél sem tudott sikert elérni. A tábornok leszállt lováról, leült egy köre, lehunyta a szemét és szundikálni kezdett, a csata pedig tovább folyt, hosszasan, unalmasan. Valahányszor jelentették neki, hogy a mieink hátrálnak és erősítéseket kellene küldeni, mindannyiszor elutasította az illetőt és parancsot adott, hogy a hátrálókat nem szabad segíteni, sőt elrendelte, hogy a dobok az egész vonalon verjenek takarodót. Most kezdett meg-elevenedni, most kezdett kibontakozni haditerve. A lovát kérte, felültették rá; s trombiták harsogtak és a dobok verték a visszavonulót. A sereg még mindig nem tudta mire vélni a dolgot. A bécsi légió két vitéze a tábornokhoz siet és

kijelenti, hogy ők nem hajlandók hátrálni, mert megesküdtek, hogy csak előre mennek.

— Önök ma esküszegők lesznek! — rivallt rájuk a tábornok. — Mit tudja a kéz, hogy mit akar a fő?

Odafordult az egyik tiszthez:

— Vezesse elém a légiót! önök kövessenek.

Mikor a légió felállt a tábornok előtt, ez csak ennyit mondott:

— Meghalni könnyebb, mint engedelmeskedni! Honnan tudja a kéz, mit gondol a fő? Van élelmük?

— Van, — felelte a parancsnok.

— Van pálinkájuk?

— Nincs.

— Töltesse meg a légió kulacsait — fordult oda Telekihez. — Falatozzanak, pihenjenek, estig nem igen fognak már enni. Látják azokat a hegyeket? Meg tudják-e mászni a meredek sziklákat?

— Megkísértjük.

Ezek után kiadta a részleges parancsokat: A légió rejtőzzék el az erdőben és ha lehet; kerüljön az ellenség hátába vagy oldalába. Ne lőjjenek, s ha kell, csak a szuronyt használják. A légió ekkor látott bele Bem haditervébe. Lelkesen csattant fel az éljenzés:

— Vivát Bem apó!

Bem terve pontosan bevált. Az ellenség diadalmasan üldözte a honvédeket, de Bem az ellenséges előnyomulás útja mentén rejtekben ágyúkat állíttatott fel. Az ellenség sebesen közeledett, hallatszott a dobszó, a honvédek hátráltak, Bem minden erővel visszatartotta a tartalékban álló légió harci szenvedélyét. Végre mikor egészen közel ért az üldöző ellenség, két rejtett ágyúnak egyszerre adott parancsot a tüzelésre. Az ágyúk hangjára a másik két rejtett ágyú is megszólalt és két tűz közé fogta a diadalmasan előnyomuló ellenséget. Bem maga vezényelte a tüzet, rikácsoló hangján: kihallatszott a dobpergésből és az ágyúk bömböléséből. Egymásután

adta a parancsot a tartalékban lévő csapatrészeknek, hogy szuronytszegezve nyomuljanak előre. Mint Teleki Sándor írja emlékirataiban: hallották a fegyverek ropogását, az ágyúk dörgését, a csata rivalgását, a harcosok és sebesültek káromkodását és jajkiáltását, de nem láttak semmit az éjszaka sötétjében, a sűrű füstben és ködben. Végre lecsapott a hajnali szél, kisütött a nap és borzalmasan szép kép tárult a szemlélők elé. Az elkeseredett kézitusa fölött átszellemülten, szinte megdicsőülten ott állt a sebesült arcú öreg lengye tábornok; mintha glória övezte volna fejét, szemei ragyogtak. Hamarosan parancsot adott Mikesnek, hogy küldjön a fennsíkra egy századot, tegyen néhány lövést az ellenségre, s aztán egy zászlóaljjal és egy csapat huszárral induljon Tihuca irányában. Az volt a parancs, hogy a magyar sereg katonái váljanak el az ellenségtől, Mikes csapatai szuronytszegezve rohanják meg a felbomlott osztrák seregrészeket és vegyék be Tihucát. Az ellenség két tűz közé szorult, eldobálta fegyvereit, úgy hogy a magyar csapatok már nem is lőttek rá, foglyokat sem ejtettek, szaladhatott a megvert osztrák Isten-hírével.

A csata után felállították a sereget a főúton és Bem az arcél felé lovagolt. Közölte Mikessel, hogy beszédet akar intézni a katonákhoz, s megkérte, hogy fordítsa le szavait. A feszült csendben Bem odafordult a győztes katonákhoz:

— Gyermekeim, üdvözlöm önöket. Fél Erdély a miénk!
Ezt ugyan könnyű volt lefordítani.

Teleki Sándor kalandos életében volt néhány rendkívül érdekes és izgalmas esemény. Ezek között talán a legnevezetesebb az a kalandja, amely éppen a tihucai csata után történt vele. A csata után Bem parancsot adott Bánffy János alezredesnek és Teleki Sándornak, hogy korán reggel induljanak Marosvásárhelyre és ott indítsák meg a magyar seregek további szervezését. Reggel 5-kor indultak Teleki Sándor

könnyű homokfutóján. Velük volt a kocsin Teleki legénye és a kocsis. Négy darab kétsövű puskát vittek magukkal, ez a négy puska mentette meg később az életüket. Mikor beértek Kissajó faluba, éppen félre verték a harangokat; a falu közepén nagy csapat felfegyverzett rongyos ember állt. Teleki parancsot adott a kocsisnak: hajtson neki a tömegnek és mikor egészen közel van hozzájuk, vágjon a lovak közé, kerülje ki őket és vad vágásban hajtasson el mellettük. Sikerült is elvágatni a tömeg mellett és bár utánuk lőttek, szerencsére egyik lövés sem talált. A falu szélén megint rájuk lőttek, a golyó az egyik ló nyakát súrolta, a lovak elragadták a kocsit és berohantak velük egy zsákutcába. A kétségbeesés erőt adott a menekülőknak, villámgyorsan és emberfeletti erővel megfordították a kocsit és újra vágatásra fogták a dolgot. Azonban az országúton, mielőtt a közeli hídhöz értek volna, látták, hogy lövésre készen tartott puskákkal másik fegyveres csoport várja őket.

— Itt nincs más menekülés, — mondta Bánffy — mint sebesen a hídra hajtani és közéjük löni, még mielőtt a hídra érnénk. Vágj a lovak közé!

Egyszerre dördült el a négy puska; a nyolc lövésre négy ember összeesett, a tömeg megijedt, szétnyílt s Telekiek átvágtattak rajta. Többször utánuk lőttek ugyan, de a golyók szerencsére nem találtak. A félrevert harangok még mindig szóltak, a csapat utánuk iramodott, mellékösvényeken igyekezett elébük kerülni, de Telekiek gyorsabbak voltak és hamarosan felértek egy dombtetőre. Onnan látták, hogy kb. háromszáz ember támadta meg őket.

A kocsis már azt hitte, hogy megmenekültek, azonban Telekiek észrevették, hogy három lovas elébük kerül, és feltétlenül találkozniuk kell velük. A legközelebbi község, amelyet el kellett érniök, Monor volt és arra felé bizony más utat nem választhattak. Amint közelértek Monorhoz, már ott is hallották a félrevert harangok kongását. De szerencsére a falusiak még nem gyülekeztek össze. A lövöldözés mégis

megkezdődött, a szekeret és lovat el is találták, de ők tovább hajtattak és csak Bátos község határában pihentek meg a mezőn. Éppen húzni akartak egyet a pálinkás butykosból, kimosták pálinkával a lovak sebeit, de mikor lenéztek a faluba, egyszerre megfagyott bennük a vér: a nagy utcán több zászlóalj katona gúlákba rakott fegyverek mellett táborozott, apró tüzeken főzték a vacsorát. A menekültek azt hitték, hogy az ott az ellenséges tábor, és már-már azon voltak, hogy kifogják a lovakat, lóra pattannak, a kocsit otthagyják és fegyveresen az erdőbe menekülnek. Mikor éppen lóra akartak ülni, észrevették, hogy gyors léptekkel egy szakasz katona közeledik feléjük. Még alig volt idejük feleszmélni a meglepetésből, amikor a szakaszvezető magyarul rájuk kiáltott:

— Állj! Ki vagy?

Soha magyar szó nem esett nekik jobban. Bánffy megnevezte magát, mire a szakaszvezető jelentést tett a faluban táborozó nemzetőr-zászlóaljról. Bent a faluban Teleki Sándor átvette a zászlóalj parancsnokságát és megindult vele, hogy a veszedelemben forgó Bem tábornokot megmentse. Bem szundikált kocsiján, és nem tudta, hogy Monor előtt jár és már-már kis idő kérdése, hogy a lázadók karmai közé kerüljön. A tábornok először haragosan ráförmedt Telekire, hogy miért nem ment Marosvásárhelyre, de mikor meghallotta a veszedelmes kaland történetét, nyakába borult Telekinek és parancsot adott, hogy a lázadókat az utolsó emberig végeztesse ki. Ebből természetesen semmi sem lett, hiszen kis idő múlva a haragos Bem maga is lecsillapodott. Azonban Bemet még sokáig nyugtalanította Bánffy és Teleki kalandja. Néhány órával a kaland után Bem lovascsapat fedezete alatt maga is keresztülvágtatott ezeken a helységeken, de legnagyobb csodálkozására üresen találta a falvakat: lakóik az erdőbe menekültek. A szerencsétlenek azért akartak fegyveresen támadni a honvédek ellen, mert azt hitték, hogy Urbán győztes csapatai közel vannak. Nem tudták még, hogy Bem

február 26-án és 27-én tönkreverte az osztrák tábornokot és csapatait átkergette a határon.

V.

A hatvannégy napos erdélyi hadjárat alatt Bem valószínűleg csodákat művelt és csakis az orosz túlerőnek köszönhetően az osztrákok, hogy erőt tudtak venni a legendás hadvezéren. Többször is átkergették az ellenséget a határon, villámgyorsan foglalta el Bem az erdélyi városokat; 64 nap alatt a gyulafehérvári és dévai vár kivételével Erdélyt teljesen megtisztította az orosz és osztrák csapatoktól. 1849 március 21-én az országgyűlés a nemzet nevében az altábornagyi rangot és a katonai érdemrend első osztályát adományozta a tábornoknak. A két kitüntetést az országgyűlés küldöttsége április 5-én adta át Bemnek Szászsebesen.

A július 30-i segesvári vereség után drámai gyorsasággal követték egymást a szabadságharc eseményei; a hős honvédsereg már augusztus 13-án letette a fegyvert az oroszok előtt. Bem még harcolt délen, de a szentandrászi ütközetben lebukott lováról, a csatát elvesztette és bár minden áron akarta még tartani a lelket a déli hadseregben, a honvédek már széteszlottak. A tábornok augusztus 18-án menekült török földre; ott mohamedán hitre tért és hogy a szultán teljes védelmében részesülhessen, magas katonai rangot kapott és mint Murát pasa élt Aleppóban. Alig néhány hónappal élte túl a szabadságharc bukását; sebekkel borított, kimerült teste nem bírta tovább: 56 éves korában, december 10-én meghalt.

A szabadságharc bukásának zűrzavarában Teleki Sándor nem vesztette el fejét: igyekezett menteni, ami menthető és még az utolsó napokban is részletes jelentésben tájékoztatta a pénzügyminisztériumot a hadsereg ellátásának kérdéseiről. A szabadságharc bukásában nagy része volt annak is, hogy ekkor már nem volt elegendő pénz ruházatra, fegy-

verzetre és élelmezésre. Teleki valósággal esdekel félmillió ezüst forintnyi Összegért, mert különben meggyőződése szerint a hadsereg szenvedni fog a nélkülözések miatt; csökken és elvész a bizalom a hadseregben és a kormányban, és ilyen körülmények közt — mint mondja — «hazánk megszabadítása, fajunknak a kiirtástól megóvása, nemcsak nehézzé, de kétségessé válhatik». Hozzátette jelentéséhez, hogy amennyiben kérését nem teljesítik, nem vállalhatja tovább a felelősséget és lemond állásáról. Erre azonban már nem került sor. A világosi fegyverletétel minden bajnak és kétségnek véget vetett. A tragikus eseménynél Teleki Sándor is jelen volt és a fegyverletétel után annyi derék honvéddel és tiszttel együtt ő is börtönbe került.

Minekutána minden megbukott, miért ne buktam volna meg én is? Egy keveset az aradi várban, aztán futóbetyár az aradi pusztákon» — így sóhajt fel keserűn az ezredes, akit a világosi fegyverletétel után, mint annyi más főtisztet, elfogtak és Aradra vittek. Ott a várban, 1850 február havában egy reggel Thun gróf, tábornok, az aradi várnak akkor parancsnoka, magához rendelte Teleki gróf ezredest. Tudatta vele bizalmasan a tábornok, hogy parancsa van: mindazokat a honvéd törzstiszteket, akik a császári hadseregben nem szolgáltak, állítsa a hadsorozó bizottság elé.

— Ön nem szolgált a császári hadseregben s így kénytelen vagyok sorozás elé állítani.

A jóindulatú becsületes tábornok a beszélgetés folyamán azt a tanácsot adta Teleki ezredesnek, hogy beszéljen a katona-orvossal.

— A többi az ön dolga — mondta a tábornok. — Ha szerencsésen megmenekül, tisztelje édes jó anyját nevében.

A tábornoknak is élt még az anyja; felesége áldott jó lélek volt s így megértette a fogoly ezredes, honnan ered a részvét.

Az orvos ötven aranyért szolgálatra alkalmatlannak nyilvánította Teleki Sándort, másik ötven aranyért, amelyet

szintén Teleki ezredes szűrt le, Bethlen Gergely grófot. Mindketten fel voltak mentve, útlevelet kaptak: mely szerint a rebellis hadseregben szolgált Teleki Sándor gróf, épp úgy Bethlen Gergely gróf a császári- királyi osztrák szolgálatra teljesen alkalmatlanok és ezennel elbocsáttatnak. A tábornoktól érzékenyen elbúcsúztak.

A várkapunál várta őket Urticka, a főfoglár, s elbúcsúzott tőlük. Teleki gróf nekiajándékozta ágyneműjét, mire Urticka félrevonta az ezredest és a fülébe súgta: «Gróf úr, igyekezzék elpárologni!» A várból kimenet, meglepetésükre találkoztak Teleki Sándor gróf apjával és Károly unokabátyjával. Négyen Bethlen Gergellyel haditanácsot ültek s azt határozták, hogy az ezredes atyja visszatér, megnyugtatni aggódó jó feleségét: addig pedig Bethlen Gergely és Teleki Sándor elrejtőznek valahol. Már pedig abban az időben, ha valaki olyan bajba jutott, mint Teleki Sándor és barátja: Csernovics Péterre gondolt.

Ez a jóságos, becsületes lélek külön könyvet érdemelne, annyi jót tett. Fia volt Csernovics Pál királyi tanácsosnak és dúsgazdag ember: nábob, aki 1843-ban Arad megye követe lett, két év múlva a Keleten és Szentföldön utazott, Batthyány Lajos gróf, Almásy György és Wenckheim Béla báró társaságában. 1848-ban szerb létére, készséggel vállalta a temesi grófságot és főispán lett, majd királyi biztos Kikindán. Békét, megértést akart szerb testvérei s a magyarok között, de a szerbek inkább hallgattak Ragasics szerb pátriárkára. Erre a kormány Vukovics Sebőt nevezte ki Csernovics Péter utódjának. Az osztrákok elfogták a fegyverletétel után Csernovicsot. Most a pátriárka lépett közbe s felutazott maga Bécsbe, ahol — mint ma mondanák — kijárta Csernovics Péter szabadságát. így, éppen abban az időtájban szabadult ki Csernovics, mint Teleki Sándorék. Hozzá, Mácsára menekült Teleki és Bethlen Gergely. Testvéri szeretettel fogadta őket:

— Ne féljetek, a savanyúságát (ez volt a szavajárása),

úgy elduglak benneteket, hogy még vizslával sem akadnak rátok.

Tíz napig nyugodtan voltak, de aztán elkezdődött a két ezredesre a hajtó vadászat. Thun tábornokot elhelyezték Aradról, helyébe Castelis generálist tették, azt nem ismerte Teleki Sándor.

Csernovics Péternek Aradra kellett bemennie pár napra, de már néhány óra múlva látták Telekiek, hogy a házigazda négylovas kocsijával visszafelé vágat. A kastély előtt megáll a fogat, a lovakról csurog a tajték, a kocsis kipirulva alig tudja tartani a lovakat. Csernovics sietve kiugrik a kocsiból. Teleki Sándor és Bethlen Gergely a kastély előtt állottak.

— A savanyúságát! Szaporán fel a kocsira, mindjárt körül leszünk véve; a dragonyosok három felől jönnek.

Telekiek felugrottak a kocsira. Csernovics megparancsolta a kocsisnak, hogy az iratosi pusztára hajtson, a Szalbeck tanyájára, ott tegye le az urakat és jöjjön haza.

— De méltóságos uram, eldül a ló.

— A savanyúságát az apádnak! Tudod, hogy nem szeretem, ha okoskodnak! (Ez is szavajárása volt.)

Az iratosi tanyára megérkeztek. A házigazda szívesen fogadta őket, de sokáig ott sem maradhattak, dragonyosok közeledtek. Erre az iratosi Almásy-tanyára «láboltak el», melynek bérlője Csomortányi volt. Ott rejtőztek: Piketti tábornok és Bánffy János báró ezredes, a XI. zászlóalj megszervezője és első vezetője, őket is üldözték. Néhány nap múlva Csernovics jött oda. Kocsijához kis tarka török ménlő volt kötve. Elmondta Telekinek és Bethlennek, hogy Aradról jött; itt már tudják, hogy ők hol bujkálnak. Ne maradjanak tovább együtt. Bethlen Gergelyt magával viszi, Telekinek pedig a kis lovat ajándékozza, melyet fia Damjanichtól kapott. Telekit elküldi Csongrád megyébe Battonya mellé, ott ő bírja haszonbérben a kunágotai pusztát. Teleki keresse föl a tanácsost, — úgymond Csernovics — átad egy levelet Nováknak, a tanyagazdának.

— Ügyelj magadra, s ne félj semmit. Novák élelmes ember!

Teleki elbúcsúzott Péter úrtól s melegen megköszönte szívességét.

— Ugyan ne okoskodj! Van-e pénzed?

Telekinek, aki minden aranypénzét elköltötte és elkölcönözte, maradt még kétszáz forintja Kossuth-bankóban és nyolc ezüst húszasa. Az ezredes felült a kis tarkára és Battonya felé poroszkált. A kunágotai tanyán Novák örült az ezredes szerencsés megérkezésének.

A tanya vigasztalanul szomorú volt. Nádfedeles ház közepén pitvarkonyha, jobbra Teleki ezredes szobája, balra a Nóvák uramé. A pitvarkonyhában öreg gazdaasszony forgolódott. Teleki szobájának bútorzata: «a négy fal, s a levegő, ami benne van, nagy boglyakályha s mellette a hely, ahová a szalmát fogják hozni fekhelyül. A tanyaépület mellett hosszú szalmás ököristálló, mellette széna és szalmakazlak. Az istállóban kétszáz hízó ökör Bécsnek szánva, az udvaron két gémeskút, hosszú vályúkkal, térdig érő sár, napraforgókerítés; tengeri- és dohánykórók halmokba rakva tüzelőnek; juhkarám ölnyi magas szalmaágyalással, két nagy trágyahegy Stromboli vulkánikus füstölésével, rajta kapargáló majorságok, tarka színvegyületben; földbe ásott putrik, üresen hagyott kunyhók, juhászok szamarai szabadjárá, szabad ég alatt, komondor és juhászkutyák társaságában.* így írja le hűséggel az ezredes új menedékhelyét. Hozzá szitált az eső, s szürke fellegek alatt jártak, a köd elborította a látóhatárt és ez a köd és eső sok-sok napon át tartott.

Már kora délután beszürkült az ég, a pitvarkonyhába vonultak, ott ropogott a tűzön a napraforgó szár. Lekuporodtak a tűz mellé pipálva, gyertya nem mindig volt, a méceszt az öregasszony az esett juh faggyújával éltette, néha a faggyút megette Nóvák kedves Fogd-el agara, ilyenkor sötétben ültek. Teleki egyetlen szórakozása volt, könyv és hírlap hiányában, hogy kanalakat faragott. Még nemesebb

foglalkozása volt, hogy krumplit sütött, — de nem evett belőle. A szomorúság rászállott az ezredesre. Elgondolkozott nemzete szörnyű sorsán. Az öngyilkosság eszméje fogamzott meg benne, ez üldözte folyton. Menekült tőle, mert — mint mondja — nem volt alkalmas szerszáma, s volt — anyja.

Egy délután Rózsa Sándornak, a hírhedt rablóvezérnek egyik embere azt mondja, hogy sisakos németek lubickolnak a tanya felé a nagy sárban. Nóvák szerette volna, hogy az ezredes a nagy istálló padlására hurcolkodják fel. Teleki Sándor gróf azonban hallani sem akart róla, mert ekkorra «Novák bácsi» jó ágyat hozatott Battonyáról. Nem lett semmi baj ezúttal. Rózsa Sándornak, a haramiavezérnek legényei el-eljárogattak a tanyára, Nóvák bácsi egy-egy birkát lemarasztott nekik. A hírhordó legény volt a rablóvezér tollforgató embere, valami kántorféle lehetett azelőtt.

Egy este, március vége felé, éppen lefekvés idején Rózsa Sándor két embere jött a tanyára s elmondta a gazdának, hogy valami sisakos németek Battonyáról késő este elindultak a tanya felé. Nóvák kérte az ezredest, hogy öltözzék fel, kapjon föl a kis tarka lóra, a két szegénylegény elkíséri, s a jó Isten el vezérli valami biztos helyre. Teleki nem akart mozdulni. Nem bánta, ha visszakerül Aradra. Nóvák bácsi azonban megesküdött a jó Istenre, hogy ha a kúnágotai tanyán fogják el a grótot, akkor ő az első német hasába beleveri a vasvillát. Aztán pedig nyakába veszi a világot s nem látja őt többet a gazdája.

Teleki megsajnálta a jó embert s a két szegénylegény kíséretében este tizenegykor nekiindult az éjszakának... «Ilyen kínos éjszakám nem volt soha» — sóhajtott fel. Ónos eső csapkodta őket, az északi csípős szél szembe vágta s ahogy az eső rájuk hullott, rajtuk is fagyott. Feneketlen sárban tapiskáltak és lovaik lábáról rájuk csapódott s félig fagyott sár. Alul víz, felül fagyos eső, rajtuk dermedés. Csontig át voltak ázva és dideregtek. Még a két legény is szenvedett.

— De jó dolga van most a zsványnek a tömlöcben! — mondta az ifjabbik.

— Az ám ecsém! — mordult rá az öregebbik. — Azon az ágyon még fekhetel!

Teleki ezredes fogai vacogtak, ujjai megdermedtek, alig tudott nyeregben ülni. Az öreg zsvány: András lovagolt elől. Az ezredes utána, hátul a fiatalabbik: Sándor. Egyszer-csak éktelen káromkodás: Andrásnak a lova felbukott; a pokoli sötétségben eltévesztették az utat és András lovastul az árokba merült. Az ezredes alig tud leszállni a lováról, hogy Sándorral együtt segítsen kihúzni az András lovát. Teleki grófot nem bírták a lábai, letérdepelt a sárba.

— Ne tessék lefeküdni, — morogta az öreg András, — mert Isten úgyse, úgy itt marad, hogy soha többet fel nem kél! Ilyen szeplős időben a futó ember talpon alszik. Azt az urak nem tudják, persze.

Most aztán nagy bajjal kihúzták a lovat az árokból s elhatározták, hogy egy lépést se mennek tovább, mert ha az erek közé tévednek, végük van. Bevárják a virradatot s aztán haladnak tovább. Végre virradt, de hiába virradt, nem ismerték a tájat a szegénylegények sem. Ide-oda bolyongtak, végre «András bácsi» keresztkomájához vergődtek el déltájban. Szörnyű nyomorúság várakozott rájuk. A gazda kétségbeesve ült ott; felesége hólyagos himlőben haldokolt, kis lánya, fia lázban feküdt. Ennivaló nem volt, mindenüket elvesztették, mert a németek elrekviráltak mindent és cédulával fizettek. Nagy fiát, négy lovát a muszkák hurcolták el. Teleki gróf elkérte a cédulákat s azokat aztán Csernoviccsal beváltatta. Közben András bácsi elküldte a másik szegénylegényt, hogy menjen el egyik tanyára, mondja, hogy Sándor emberei vannak itt s Isten nevében kérnek tizenkét ember számára (heten voltak a házban) egy kis harapnivalót. Ha valami hiba lesz, az Isten legyen irgalmas és kegyelmes nekik. Míg András a gazdával beszélgetett, kívül székézőrgés hallatszott. A székér a ház előtt állt meg. Felriadtak, mi ez?

Sándor lépett be.

— De megijesztesz, hát te kocsin jársz, mint az aranygalléros német? — szólt András bácsi.

— Úgy ám, hej, de mérges az úr! Alig tudtam idejönni.

— Te tolvaj! Te már ettél!

— Úgy ám!

— De hát beszélj már!

— Hát azt mondják ott, ahol voltam, hogy oda jöjjenek, van ott minden, aztán szívesen látják a grófot. Erdélyből is vannak ott, az is gróf ám, ilyen takaros ni, mint a miénk. De nem olyan szótlan; ő beszél ám! Azt mondta, hogy gondot visel társára, meg hogy jöjjünk hamar! Olyan bibliás neve van annak!

— Nem Bethlen gróf? — kérdezte Teleki.

— Biz, az ám, éppen Bethlehem! Jól él az ott; még papirosból szíjjá! Milyen füstje van, tudja, mint a tömjén! Aztán kigyelmednek is hoztam egy fél ürüt, meg egy egész kenyeret.

Elbúcsúztak. Teleki a beteg szőke kislány markába nyomta az ezüst hűszasait, dáriusi kincsét. Nem akarták elfogadni, végre engedtek az ezredes rábeszélésének, nagy áldások közt elindultak. Hosszas bolyongás után elértek a részeg Sándor kalauzolásával egy tanyához, melyről kitűnt, hogy az iratosi Szalbech-tanya. Minden jóval fogadták az ezredest. Ott volt Bethlen György gróf és Bánffy János báró, aki az Almásy-tanyáról jött látogatóba.

Jól kimelegedve, jóllakva, szóbeszéd közt asztal körül, bor és szivar mellett oda sem hederítettek a múlt éjjelnek; de mikor fel akart kelni, visszaesett a székébe, nem tudott mozdulni.

Bethlen Gergely jót nevetett:

— Kell-e futóbetyárság?

Teleki másnap délfelé ébredt fel. Bethlen Gergely érdeklődött állapotáról s elmondta, hogy a két szegénylegény el akar búcsúzni tőle. Teleki kölcsönkért Szalbechtől ötven

forintot és meleg rábeszélés után elfogadtatta a két szegénylegénnyel, akik inkább szerettek volna fegyvert, mert hát «nehéz ám, csak úgy ni, pusztá kézzel csinálni». Szomorúan búcsúztak.

Mielőtt még a tanyára érhetek volna, még reggel történt, hogy András bácsi méltóságos úrnak szólította az ezredes és dicsérte a kis lovat, melyről tudta, hogy Mácsáról került ki.

— Honnan tudja, András bácsi? S honnan ismer maga engem? — kérdezte Teleki.

— Ki ne ismerné a bujdosó grófot? Azt hiszi, másért kiállottuk volna ezt az éjszakát? Még az édesapámat is ott-hagytam volna.

Teleki grófot ezúttal Rózsa Sándor bandájának két szegénylegénye mentette meg Ausztria hajtóvadászatától.

Az ezredes, Bánffy Sándor és Bethlen Gergely gróf, valamint házigazdájuk a tanyán, akit Jaki bácsinak neveztek el, beszélgettek a múltak dicsőségéről, ütötték a muszkát és «németet», akiken mindig csak az osztrákot értették akkori-ban. Bánffy, aki józan gondolkozású ember volt, ezt kérdezte Telekitől:

— Mit fogsz most már csinálni? Hová mégy?

— Én — felelte az ezredes — holnap reggel megyek Mácsára s onnan Aradra.

— Mit csinálsz te Aradon? — kérdezte szemét forgatva Jaki bácsi.

— Bemegyek a várba s azt mondom: Itt vagyok!

— Tán nem bolondultál meg? — mondta Bethlen.

Az ezredes erre azt felelte, hogy jobb, ha önként jelentkezik, hacsak futóbetyárnak nem áll be. De elég volt abból egy éjszaka. Ha nem jelentkezik s egy vendégszerető, becsületes embernél fogják el, azt is bezárják néhány évre.

Másnapra halasztották a vitát. Másnap virradat előtt benyitott az ezredes szobájába Bánffy, kezében égő gyertyával.

— Nem tudtam aludni — mondja. — Azt akarom tudni, komoly szándékod-e visszamenni az aradi várba?

— Az!

Bánffy azt tanácsolta bajtársának, ne menjen Aradra. Menjen Csernovicshoz, majd csak módot találnak, hogy külföldre meneküljön, Galicián át.

— De én nem akarok menekülni — felelte az ezredes. — meguntam ezt az,...

— Ezt az életet, azt akarod mondani, úgy-e, s azt hiszed, ezt te találtad fel? Azt hiszed, más nem úgy van vele? Azt hiszed, nem utáltam meg én mindent, az embereket, magamat, a viszonyokat, amelyekben élünk? De a kötelesség, becsület s a hazaszeretet parancsolja, hogy élj, szenvedj és remélj!

— Remélni, de hát miben? — kérdezte az ezredes.

— A jövődőben! Azért, hogy egy tizennyolc éves gyermekkel egy darab papiroson aláírták, hogy Magyarország nem létezik: már most elnyelte a föld? Azért, hogy egy-néhány embert felakasztottak s egynéhányat agyonlőttek: meggyilkolták vele a nemzet vágyait, érzelmeit? Olyan igazán, mint ahogy most itt veled beszélek: a jövődő a miénk! Mi a haladás katonái vagyunk, az emberiség naponta szemlátomást halad, útját állni nem lehet!

— Hát azt hiszed: lesz még szőlő s lágú kenyér?

Ezzel a jövődőléssel éltek Telekiek, az aradvári foglyok, e szavakat metszették faragványaikra. Hány ember vigasztalódott e szavakkal: «Lesz még szőlő s lágú kenyér!»

Az ezredes szavát adta Bánffynak, hogy nem megy Aradra, hanem menekül. Bethlen Gergely is áldott jóssággal, de beszéde közben szokása szerint indulatosan szólt rá:

— Nem engedem, hogy bolondot csinálj. Megígértem az anyádnak, hogy gondom lesz rád. — Hátraköttem a a kezedet, vasba veretlek, agyonlőlek, de az aradi várba nem mégy, te cigány!

— Nem megyek!

— Hova nem mész?

— Az aradi várba!

Erre elállott a szava, mert ellenállásra számított.

— Nem még, ugy-e, mert félsz tőlem?

— Félek!

Mindnyájan nevettek, maga Bethlen Gergely is. Elhatározták, hogy Teleki Sándor Csernovics «Péter úrhoz» megy. Bethlen valami Tomácsek báró nevű házigazdájához, aki őt rejtegette, Bánfiy pedig az Almásy-tanyára.

Mikor az ezredes kis tarka ménlován Csernovicshoz érkezett, a gazda megöregült vendégének s eszébe sem jutott, hogy a bujdosó bajt hozhat házára.

— A savanyúságotat! Hol jársz te erre? — fogadta a házigazda.

— Ide jöttem, — válaszolt az ezredes — nem vagyok-e alkalmatlan?

A házigazda bevezette.

— Ehetnél, ihatnál? Mondd, mi kell? Ejnye, de kopott vagy ecsém!

— Az én, kívül-belül — felelte Teleki.

— Semmi baj! Majd megdrótozunk! Ül le, gyűjts rá s mondd — biztatta a házigazda.

Teleki mesélt, míg be nem esteledett. A vacsorán egy' magas fiatalember is résztvett, fez volt a fején. A házigazda bemutatta Telekinek: Popovics úr, Knicsánin szerb tábornok titkára, majd magyarázatul hozzáfűzte német nyelven:

— Eladtam a négy lovat. Popovics úr vette meg Knicsánin tábornok számára s viszi Belgrádba.

— A lovak ugyan meg vannak véve, de hogyan viszem el kocsis nélkül? — mondta Popovics.

Teleki ezredesnek gyors ötlete támadt. Alig várta, hogy felkeljenek a vacsorától. Félrehívta Csernovics Pétert, aki szobájába vitte; s ott megállapodtak abban, hogy Teleki Sándor mint kocsis kimegy a lovakkal Belgrádba. Csernovics Péter hozzátette:

Bem József

(Gyalóky L. rajza).

III. Napóleon.

Victor Hugó háza, Jerseyben.

— Kifogunk a németen! Elvihetitek Gergelyt is magatokkal, reggel küldök érte. Elküldöm ajándékba a szürke hátszlovamat Knicsáninnak, s Gergely kimehet mint lovász!

— De vájjon Popovics úr rááll-e?

— Az az én dolgom, elintézek mindent. Jó éjszakát! Álmatlanul töltött éjszaka után Csernovics örömmel tudatta Telekivel, hogy Popovics becsületszavát adta, hogy elviszi a két ezredet Belgrádba.

— Köszönöm a szívességét, — mondta Teleki gróf, kezét nyújtva Popovicsnak.

— Én köszönöm önnek bizalmát és legszentebb becsületszavamra ígérem, hogy elviszem önöket Belgrádba. Vegye gróf úr úgy a dolgot, mintha már ott is lenne. Bemegyek Aradra, ott a Csernovics úr kocsisának, Antonnak útlevelét láttamoztatom és Bethlen grófnak útlevelet szerzek. Ajánlólevelem van Knicsánin tábornoktól a császári katonai főparancsnoksághoz. Holnapután reggel indulhatunk!

Reggeli közben megtanácskozták a dolgot. Popovics elment Aradra, délfelé megérkezett Bethlen Gergely. Örömmel hallgatta a tervet és érdeklődött, hogy mikor indulnak:

— Holnapután jókor reggel!

— Én nem mehetek — mondta elszomorodva.

— De hát miért nem? — kérdezték.

Bethlen elmondta, hogy nem búcsúzott el házigazdájától és annak egy fésűjét véletlenül elhozta magával. Bethlent nem lehetett lebeszélni: visszatért a tanyára, hogy eljuttassa a fésűt tulajdonosához. Popovics közben megérkezett az útlevellel. Teleki Sándor gróftól Anton Wedermayernek, Bethlen Gergelyt Suhayda Ferencnek nevezte az útlevél. Teleki volt a kocsis, Bethlen a lovász. Teleki szakállát levágatta, bajuszát, haját, szemöldökét feketére festette. Bokáig érő kabátot kapott, óriási rézgombokkal, rajtuk a Csernovics-címer. Kék kurta nadrág, csizmával, kokárdás kalap, szarvasbőrkesztyű egészítette ki öltözetét. Az ezredes

nagyon meg volt elégedve az álsruhával, még édesanyja sem ismerte volna föl.

Csernovics útiköltséggel is ellátta őket; megígérte, hogy Teleki Sándor szüleivel is érintkezést keres s a kapott pénzt az ezredes után küldeti Belgrádba. Visszaérkezett Bethlen Gergely gróf is. A fésűt átadta házigazdájának s elhozta saját holmiját, mindenét egy zsebkendőbe kötve. Bethlen nagy gonddal állította össze libériáját Csernovics cseléd-ruhatárából. Másnap hajnalban meghatottan búcsúztak el Csernovics-tól, aki már a kapun túl megállította hatalmas hangjával a távozókat: egy pompásan kihímzett juhbőrbundát hozott ki s feldobta a távozók szekerére.

— Ezt vigyétek el, hasznát vehetitek — mondta. — Az örmény azt mondja: Szent György naptól Szent Mihályig vidd el a bundátat, azután csinálj, amint tetszik.

Aradon baj nélkül áthajtottak. A Maroshoz értek, ahol nagy veszélybe kerültek. Ugyanis az ostrom alatt a császáriak szétszedték a hidat, kompon jártak át a Maroson: a kompot pedig hídverő, műszaki katonák vezették. Telekiéknek nem volt szerencsájuk, mert a komp a túlsó parton vesztegelt, várniok kellett. Amíg várakoztak, megérkezett a vár felől Ernst őrnagy, aki várfogsága idején Telekinek vizsgálóbírója volt, egyúttal aradi ténparancsnok. Ernst őrnagy pöffeszkedő, rosszmájú ember volt, számos magyart juttatott halálra; Haynau hú tolmácsa, — így jellemzi őt Teleki.

A két ezredes elhalványodott. Ernst hozzájuk lépett, fűrkészve nézte őket s nyájas mosollyal kérdezte:

— Kinek a lovai ezek?

— Nem tudok uram, németül — válaszolta Teleki.

Popovics közbeszólt:

— A Knicsánin tábornokéi, Csernovics Pétertől vette.

Az őrnagy köszöntötte Knicsánin tábornokot és átadta névjegyét Popovicsnak.

Végre parthoz értek. Teleki szép lassan kihajtott a

kompból. Popovics felült a szekérre s a lovak közé vágta, elvágattak mint Illés próféta tüzes szekere. Még az est előtt Temesvárra érkeztek. A lovak részére kényelmes szállást kellett keresniük s ezért a várba hajtottak föl, s a Trombitá-ba szálltak. A két ezredes a lovak csutakolásához látott. A szállástól nem voltak elragadtatva; sok tiszt járt oda, s attól tartottak, hogy valamelyik rájuk ismer; ha elfogják őket, sokkal rosszabb dolguk lesz, mint Aradon volt. Mikor elvégezték dolgukat a lovak körül, az ivószobába mentek vacsorázni. A szomszéd szobában vacsoráztak a tisztak, akik közül sokra ráismertek. Vacsora után azonnal lefeküdtek. Pitymallatkor talpon voltak, itattak, abrakoltak. Reggeli után Popovics az istállóba ment és közölte velük, hogy elintézendő dolgai miatt csak másnap indulhatnak. Telekiek gyanút fogtak és árulást sejtettek. Kellemetlen napjuk volt, egész katonatiszti búcsú járt a lovakhoz, hogy lássák azokat. Kivezettették, nézték s Telekinek hol lépésben, hol ügetve kellett velük szaladni. Másnap végre útnak indultak. Délután Dettáig értek. Ott Popovicsnak dolga volt, ő egy barátjához szállt s Telekiek a kocsmába hajtottak. Mikor elvégezték a lovak körül a munkát, kiültek az istálló elé pipázgatni. A kocsmáros kikérdezte őket: Honnan jöttek, hova mennek? Hány véka zabot adjak az öt lónak? — kérdezte végül.

— Ötöt — felelték Telekiek.

— S mennyi szénát? — folytatta a kocsmáros.

— Minden lóra két csomót.

— Nem úgy lesz az. Adok három véka zabot, egyet kiadok maguknak pénzben, egy megmarad nekem. Tíz csomó szénával többet írok fel, s azon osztozunk. A szalmát ingyen s azt is maguknak írom — felelte a kocsmáros.

Telekiek nem mertek tiltakozni, mert féltek, hogy a kocsmáros felfedezné bennük az urat.

Kellemetlen kalandban volt részük. Mikor javában abrakoltak, egy sereg disznó rohant be az udvarba, ahol Bethlen az istálló ajtajában állva rostálta a zabot. Egy disznó neki-

rohant Bethlennek, leütötte lábáról, a rosta a levegőbe röptült, a zab kidőlt a földre, s amennyi disznó csak volt, mind nekiesett a zabnak. Nagy zűrzavar támadt. Teleki két kézre kapott egy rudat s így nagynehezen sikerült a disznókat szétkergetni és kiszabadítani barátját kellemetlen helyzetből. Bethlen Gergely feszes lovásznadrágja a két térdén kettéhasadt.

Ez után a kellemetlen kaland után egész éjjel nem tudtak aludni. Hideg is volt, s a disznónyáj is állandóan zavarta őket. Átugráltak rajtuk, a szalmát kitúrták fejük alól.

Végre nagykésőre megvirradt s elindulhattak Pancsova felé. Ott lakott Popovics. Udvarába hajtottak és bekötötték lovaikat egy szűk istállóba. Ágy nem jutott nekik, szalmát terítettek le s leheveredtek a pokrócra.

Popovics felesége tűzről pattant, pirosposztag menyecske volt, ő volt az úr a háznál. Egy szolgálot tartottak. Az aszszony lejött az istállóba, megnézte a lovakat és úgy parancsolgatott Telekiéknek, mintha szolgálatában lettek volna. Főképp Teleki ezredest szemelte ki szolgálatra: amint látta, hogy nincs a lovakkal elfoglalva, azonnal más munkát adott neki: fát vágatott, vizet hordatott vele.

Popovics zavarban volt, de nem merte feleségének megmondani, kiket rejt a kocsis áruha. Néha-néha meg merte mondani, hogy a nagyurak kocsisai nincsenek hozzászokva a favágáshoz és vízfordáshoz. Mikor megszökhett felesége elől, lement az istállóba, kabátja alá rejtve egy-egy üveg bort hozott, eldugta a szalma közé és csendesen távozott. Egyik reggel levél érkezett Knicsánintól. Nagyon örül a lovaknak, megtisztelve érzi magát s ő is küld Csernovics Péter ő méltóságának egy hátsalovat. Neki most az ország belsejébe kell mennie katonai ügyekben 10—12 napra, addig kéri Popovicsot, tartsa ott a lovakat és küldött a kocsisoknak 10 aranyat, míg Belgrádban többel jutalmazhatja őket.

Most mit csináljanak?

Teleki megnyugtatta Popovicsot. Ott maradtak s azt csinálták, amit eddig: vasaltatták, takarították a lovakat, kértek egy kocsit kölcsön és minden másnap elvették a nagyságosasszonyt kocsikázni; a lovaknak úgyis járnok kell.

Popovics aggodalmaskodott:

— Nem haragszik a sok favágásért? Mindig elpirulok, mikor látom két korsóval az utcán.

Teleki megnyugtatta:

— Nagyobb szolgálatot tesz ön nekünk.

Kocsit szereztek kölcsön s Popovicsnét meg leányát kocsikáztatták. Teleki gróf megnyerte a két asszony kegyét, pecsenye, bor, pálinka naponta kijárt neki, sőt néha egy ezüst húszast csúsztattak markába borraivaló fejében.

Életük egyhangúságát a sors egy kis izgalommal fűszerezte. Popovics házához közel volt a kocsmá. A két ezredes gyakran járt át borozgatni. A kocsmát a legkülönbébb emberek látogatták. Volt ott sikkasztásért elcsapott szláv hadnagy, szenvedélyes kártyás, gyakran bejött mulatni egy borbély, aki orvosnak szólíttatta magát s költészettel is foglalkozott, minden csatában jelen volt s többnyire ő nyerte meg az ütközeteket, — mint mondta. Nem szolgált ugyan karddal, de kötözte a sebesülteket.

A legveszedelmesebb alaknak mutatkozott egy ismeretlen férfi, akiről senki sem tudta, hogy ki és mi. Bethlen Gergely borznak hívta s ez nagyon ráillett. Kenyérkeresete a játék volt: hamis játékos volt és nagyon szeretett politizálni. Gyűlölte a magyart, de a németeket se kímélte. Dimitrinek hívták, Görögországban született, Moldvában keresztelkedett, Bukarestben tanult, cukrászsegéd volt Stambulban. Mint urasági kurír járt Londonban, Parisban háznagy volt Bibescunál, Zágrábban vendéglőt tartott. Obrenovics szerb fejedelelemnél aszalterítő volt, de az ezüstneműt elzalogosította s Magyarországra szökött. Közben megnősült, de felesége elhagyta. Magyarok fogságába került, Székes-

fehérvárott beállt a püspökhöz kertésznek. Lekerült az alföldre, majd az irgalmasoknál Egerben páter lett s készítette az egri vizet. Végre Klodajoff orosz tábornoknál volt komornyik s onnan visszajött a Bánátba.

Ez a kalandos életű ember volt az egyetlen, aki kételkedve nézte a két álruhás kocsist. Telekiek észrevették ezt és kerülték, de egy este bement hozzájuk az istállóba és szláv magyarsággal elmondta nekik, hogy ő tudja, hogy Telekiek nem kocsisok. Személyleírásuk megérkezett a rendőrségre. A rendőrségtől megbízása van, hogy leskelődjék utánuk. Adjanak neki — mondta — húsz forintot, s úgy félrevezeti a rendőrséget, hogy soha nyomukra nem jön. Végül figyelmeztette őket, hogy Popovicsnak ne szóljanak az egészről semmit se.

Telekiek váltig szabadkoztak, hogy ők csak kocsisok, a görög azonban kijelentette, hogy már az első pillanatban tudta, hogy urakkal áll szemben, ő maga urak közt nőtt fel s tudja, hogy mi az úr. Azt eltanulni, vagy utánozni nem lehet.

Teleki megkérdezte:

— Honnan állítja, hogy mi urak vagyunk?

— Először is kocsisnak nincs fehér nyaka — mondta a borz. Mikor a gróf úr — Bethlenhez fordult — iszik, a kis ujját meggömbíti: hol látott kocsistól olyat? S mikor a papirosszivarkákat készíti, szívja és ujjai közé veszi, csak a vak nem látja, hogy úr. — Ekkor hízelegve fordult Telekihez: — Már a gróf úr parasztosabb, vagy jobban játssza a kocsist, de egy alkalommal a Szent György aranymedaillon kilátszott az inge alól, olyat meg kocsis sohasem visel.

Telekiek nem tagadhatták le magukat tovább. Bethlen megkérdezte:

— Nem jelent fel az úr minket?

Hideg cinizmussal felelte a kalandor:

— Nincsen érdekebben, gróf úr. Nekem ezért egy fil-

lérel sem adnának többet. Három húszast kapok naponta így is. A grófok adnak nekem húsz forintot és ha szerencsésen kimenekülnek, adnak annyit, amennyit adhatnak. Ha érdeemben lett volna, első szóra feljelen tettem volna önöket és ma már Aradon lennének. Üljenek nyugodtan, ne tegyenek semmit se, én örködni fogok önök felett. Nem megyünk át egy pohár borra?

Napok teltek el nyugtalanságban, a két bujdosó nem bízott a görögben. De mit tehettek? Kocsikáztatták Popovicsnét, hordták a vizet, vágták a fát és borozgattak a kocsmában. A borz napról napra kegyesebb volt hozzájuk, fizették a vacsoráját, Bethlen kártyáztatott vele.

Egy reggel jelentette a kalandor, hogy Knicsánin tábornok visszaérkezett, valószínűleg holnap reggel át kell menniök Belgrádba. A Duna nagy, de azért át lehet menni. Ha segítség kell, vigyék őt, ért a lóhoz s legalább keres egy-két forintot.

Csakugyan így történt. A szekeret Pancsován hagyták. Lovaiukat vezetéken vitték felhámozva a Duna partjáig. Ott nagynehezen beszáltak a hajóba, minden készen volt az indulásra.

Popovicsné a partig kísérte férjét; Teleki és Bethlen megköszönte a szívességét, kezét csókoltak és elbúcsúztak az asszonytól. Popovics ekkor végre kibökte:

— Riza! Teleki gróf, Bethlen gróf urak a favágóid és vízfordóid.

Mulatságosabb jelenet következett erre: szegény jó asszony nem tudta, mit mondjon, nem akart hinni füleinek. Bocsánatot kért, szidta a férjét, kérte az urakat, hogy menjenek vissza legalább egy ebédre, sírt, nevetett, végre összevissza csókolta a két ezredest. Érzékenyen vettek búcsút tőle.

Átkeltek a Dunán: szerb földön voltak. Most már igazán emigránsok lettek.

VI.

Teleki Sándor, midőn 1850 tavaszán kocsis-áruhában Szerbiába érkezett, azonnal munkát keresett és legényével együtt hamarosan alkalmazást talált egy gyufagyárban. Sok vergődés, kaland és nélkülözés után sikerült eljutnia Konstantinápolyba, onnan pedig egyik külföldi barátja segítségével Parisba.

Száműzetésének kezdete Parisban igen keserves volt. Az idegen emberek között egyedül érezte magát, a mostoha anyagi viszonyok kínozták és szívében olthatatlan honvágy *égett*, legyőzhetetlen sóvárgás hazája után, ahova nem volt szabad visszamennie. Ilyen lelkiállapotban volt, amikor bekapogtatott hozzá a levélhordó és kézbesített neki egy értesítést, amely szerint pénzeslevele érkezett. Olyan volt ez, mint az Isten ajándéka, hiszen Telekinek ebben a pillanatban egy frank volt egész vagyona. Rohant a postahivatalba és át akarta venni pénzeslevelét. A levelet azonban csak hosszas utánjárás és igazoltatás után kapta meg, a rendőrfőnökségen, majd a száműzöttek irodájában sikerült igazolnia személyazonosságát, mivel nem volt útlevele. Két napba telt, míg az ügyet el tudta intézni, megkapta a személyazonossági igazolványt s utána a pénzeslevelet. De mikor a levelet felbontotta, szinte halálra vált csalódásában és megdöbbenésében, mert a levélben nem pénz volt, hanem egy régi kötelezvényének másolata: a levélben a kölcsönt adó uzsorás felmondta a kölcsönt, követelte a tőkét és a kamatokat és megfenyegette Telekit, hogy ha nem fizet, beperli.

Ez a kellemetlen kaland úgy szakadt a nyakába, hogy még 1847-ben, midőn Parisba akart utazni s nem volt pénze, kénytelen volt kölcsönt felvenni egy kolozsvári kormányzéri tisztviselőtől, Franck Ferenc besztercei szászttól, aki mellékesen uzsorával foglalkozott. Furcsa és eredeti alak volt ez az uzsorás, rendkívül előkelően öltözködött és annyira

kapzsi volt, hogy nagy vagyona mellett még állami állást is vállalt. Ékszerre és ruhaneműre adott rendszerint kölcsönt, nagyobb összegeket földbirtokra és a kölcsönösszeg után néha több mint 200 %-os kamatot szedett. Telekinek 3000 pengő forintot adott kölcsön, nem váltó, hanem kötelezvény ellenében s egyévi kamatot előre levont az összegből. Mikor aztán 1849-ben Teleki Sándort is bebörtönözték Aradon, egy ízben hívatta a várparancsnok és jóindulattal bizalmasan megsúgta neki, hogy levelet kapott. A fiatal ezredes nagyot lélegzett, hogy a hosszú rabságban végre hírt kap övéitől, csakhogy a levél Franck úrtól jött, aki a kamatokat követelte. Franck úr tehát valósággal üldözte az ezredest és hajszájával csakugyan elérte, hogy a legnagyobb kellemetlenségeket okozta neki külföldön, sőt az adósok börtönébe is juttatta. Teleki az idegenben nem tehetett ellene semmit, még védekezni sem tudott. Egyetlen elégtételt vehetett csak magának: bosszút állt a rideg uzoráson.

Levelet írt neki, olyan értelemben, mintha Franck úr is tagja volna az emigránsokkal összeköttetésben állók titkos szövetségének; utasításokat adott, külföldi híreket közölt vele, titkos írásról beszélt, Kossuthra célzott, és miután a levelet a gyanús Teleki pecséttel lepecsételte, ajánlottan, térítvevénnyel elküldte Kolozsvárra. Akkoriban javában dühöngött az abszolutizmus, Bach csendőruzalma. Aki emigránssal levelezett, börtönbe került, az összeesküvőt pedig felakasztották. A levél már Bécsben gyanút keltett, és a postáról a rendőrségre került. Felbontották és szörnyű összesküvést szimatoltak benne. Sürgősen elrendelték, hogy Franck urat el kell fogni. Franckot éjjel kizavarták ágyából, postakocsin csendőrfedezettel Szolnokra vitték, onnan vasúton Bécsbe. Hat hétig vallatták, s végre megmutatták neki Teleki levelét, egyúttal azonban nyomozókat küldtek Kolozsvárra. És ez volt Franck szerencséje: a nyomozók azzal a megállapítással tértek vissza, hogy Franck Ferenc a leghűségesebb fekete-sárga hazafi az egész országban. Erre

elengedték és egyúttal Teleki elkobzott birtokainak jövedelméből kifizették neki a tőkét, a busás kamatokkal együtt.

Ebben az időben Teleki Sándor Parisban a magyar emigráció egyik legnevezetesebb és legfontosabb tagja lett. Állandó összeköttetésben volt Kossuth Lajossal és szüntelenül hívta, hogy jöjjön Parisba s onnan utazzék Londonba és Amerikába, mert mindenütt a legnagyobb tisztelettel beszélnek róla, Európa egyik legnagyobb emberének tartják, és így bizonyára nagyon sokat használhatna a magyar ügynek. Kossuth ekkor török földön tartózkodott családjával és kíséretével. Ebben a kíséretben a szabadságharc sok kitűnő tisztje és politikusa helyet foglalt. Teleki leveleiben részletesen értesíti Kossuthot a párisi emigráció kisebb-nagyobb eseményeiről, hangulatáról és főleg szívós munkájáról. Az emigránsok állandó reménykedésben éltek, még jósnőkhöz is eljártak és jövendöléseiket szószerint vették: annyira bíztak benne, hogy valami világpolitikai esemény következtében megnyílik előttük a magyar határ és fegyveresen vagy fegyvertelenül, de hazajuthatnak. Egy ízben a jósnő azt jövendölte Telekinek, hogy 18 hónap múlva hazajut. A szám bevált, azonban nem 18 hónap, hanem 18 év múlva jutott csak haza Bem ezredese.

Kossuthal folytatott levelezése egyre élénkebbé vált és különösen bőséges volt azokban az időkben, amikor Teleki kénytelen-kelletlen az adósok börtönében ült. Bebörtönözésének történetét maga beszéli el Kossuthhoz írt leveleiben. Franck egy francia alattvalóra engedményezte a kötelezvényt, a francia beperelte Telekit s mivel a gróf nem fizetett, ideiglenesen bezárták az adósok börtönébe, addig is, míg ítéletet nem hoznak ügyében. Tulajdonképpen ez már nem Franck Ferenc műve volt, hanem a bécsi kormányé: a bécsi kormány vásárolta meg Francktól a kötelezvényt, a bécsi kormány engedményezte és a párisi osztrák követ minden követ megmozgatott, hogy Teleki hitelét rontsa. Telekiben azonban kemény legényre találtak. Az ezredes

úgy gondolkozott, hogy az adósságot nem szabad megfizetnie, hiszen Ausztria aknamunkája az egész per, a magyar ügynek pedig érdeke, hogy egyik legismertebb képviselője mint Ausztria áldozata szerepeljen a világ előtt. Teleki vállalta a börtönt is abban a meggyőződésben, hogy a magyar ügynek jó szolgálatot tesz. Szülei ki akarták fizetni tartozását: nem fogadta el; gróf Zichy Manóné el is küldte a pénzt: Teleki köszönettel visszaküldte; a párisi magyar emigráció testületileg akart jótállni érte: megköszönte bajtársai jóakarátát, de elhárította. Arago Emánuel képviselő interpellációt intézett Teleki ügyében az igazságügyminiszterhez; a kereskedelmi törvényszék előtt a tárgyaláson Landrin, a leg-híresebb ügyvéd védte: minden hiábavaló volt, félesztendőre ítélték, ő pedig utolsó napig végigülte büntetését. Teleki úgy vélte, hogy az emigráció érdekének tesz szolgálatot, tehát hazájáért szenved, amikor az osztrák üldözésnek ezt a hitvány példáját tüntetően hozza a francia közvélemény tudomására.

Kossuthnak írt leveleiből az emigráció életének színes képe bontakozik ki. Egymást érik a kísérletek az osztrák uralom megdöntésére és az emigráció kormányrajuttatására. Vannak, akik megtalálják a módját a haza jutásnak és ilyenkor még elkeseredettebb hangulat üli meg azokat, akik semmiképpen sem mehetnek haza. Az apró torzsalkodások és áskálódások egymást érik, az állandó keserűség, a hosszú hazátlanság, a sok nélkülözés nagyfokú idegességet fejleszt ki a társaságban. Ezt a keserű életet eleven tollal írja le Teleki. Ugyancsak leveleiből bontakozik ki érdekes képekben az angolországi magyar emigránsok élete. Kossuth elsősorban Telekitől értesült az emigráció angliai munkájáról és eseményeiről. Ezekből a levelekből nemcsak Teleki Sándor jelleme, áldozatkészsége és önzetlensége, néha-néha kalandos könnyelműsége tűnt ki, hanem hazafias kötelességtudása, és egyúttal a magyar emigráció élete is. Ez az élet csupa forrongás, összeütközés, áskálódás, apró gyűlölködés. De már

közeledik Kossuth Lajos, aki diadalmenetben kezdi meg Angliában és Amerikában az eltiport magyar nemzet sérelmeinek ismertetését.

Jelentékeny eseménye volt a franciaországi magyar emigráció történetének az az államcsíny, amelynek segítségével Bonaparte Lajos Napóleon herceg, a második francia köztársaság elnöke, III. Napóleon néven császárrá kiáltatta ki magát. Rendőrsége kíméletlen szigorúsággal és zsarnoksággal bebörtönzött mindenkit, aki ellene volt, a külföldieket pedig nagyobbrészt kiutasította. Teleki Sándor az 1852. év első napjaiban még Parisban volt. Ebben az időben Teleki már összeköttetésben volt Mazzinival, a nagy olasz hazafival, aki Olaszország egyesítésére titkos szövetséget alapított és rendszerint külföldön, főleg Angliában dolgozott hazája szabadsága érdekében. Nemeskéri Kiss Miklós emigráns ezredes írja egyik levelében Kossuthnak, hogy Teleki Sándor már január közepén Londonban volt és onnan a hónap vége felé Jersey szigetére utazott, hogy ott hosszabb időre megtelepedjék. Elutazásának az volt az oka, hogy őt is kiutasították Parisból, mint a magyar forradalmi emigráció tevékeny tagját. Azt a hírt is terjesztették róla, hogy forradalmi elvakultságában meg akarja ölni III. Napóleont.

Jersey a La Manche csatorna és a St. Malo öböl között fekszik, angol birtok, fővárosa Saint Hélier, lakossága akkoriban körülbelül 25,000 főnyi lehetett. Abban az időben néhány nevezetes ember ütött tanyát a szigeten, akik ott hagyták Franciaországot, vagy menekültek, vagy akiket III. Napóleon zsarnoksága száműzött. E száműzöttek közt a legjelentékenyebb férfiú Victor Hugó volt, a nagy francia költő, aki Magyarországon is mindig különösen népszerű volt; állandóan játszották darabjait Magyarországon, az Hernanit magyar nyelven éppen Kolozsvárt adták elő először. Teleki Sándor ezredes életének új és érdekes fejezete kezdődött Jersey szigetén, Victor Hugó és több számkivetésben élő író és hírlapíró társaságában.

Teleki megtelepedése Jersey szigetén egybeesik itthoni halálraítélésével. 1852 május 6-án Pesten a haditörvényszék halálraítélte és elrendelte, hogy távollétében nevét bitófára szegezzék. Ugyanekkor ítélték el egyéb kitűnő magyarokon kívül a nagynevű Pulszky Ferencet is. A haditörvényszék ítélete felsorolja Teleki bűneit: Kővárvidék főkapitányává nevezte ki a forradalmi kormány, kormánybiztosa volt a forradalmi kormánynak, harcolt a jogszerű kormány ellen; mint élelmezési biztos, Bem hadtestében a legnagyobb eréllyel gondoskodott a felkelők élelmezéséről, és ámbár csak intendáns volt, a cs. k. csapatok elleni csatákban a legnagyobb vitézséggel vett részt, s ezért ezredessé léptették elő és a Kossuth-rendjellel tüntették ki. A hadbírótság indokolása bebizonyítottan veszi a vádakat, súlyosbító körülménynek minősíti, hogy az idézésre nem jelent meg, és ezért kimondja, hogy elkövette a felségárulás bűntettét. Az ítélet kötelezi Telekit is a lázadás által okozott károk megtérítésére; ezen a címen elrendeli vagyonának elkobzását, őt magát pedig kötél általi halálra ítéli.

Ezt az ítéletet a vádlott távolléte miatt szerencsére csak jelképesen hajthatták végre.

VII.

Teleki, midőn Parisból távoznia kellett, előbb bejárta Belgiumot, majd egy ideig Londonban tartózkodott s végül Jersey szigetén telepedett le. Itt nemcsak francia száműzöttek éltek, hanem más nemzetek hontalanná vált fiai, olaszok és lengyelek is. A száműzött társaságnak Victor Hugó volt a szellemi vezére.

A száműzöttek ezen az elhagyatott szigeten is élénk tevékenységet fejtettek ki. Sokszor utaztak Londonban, ahol Teleki Sándor ismételten találkozott Kossuth Lajossal, viszont a londoni magyarok is szívesen jártak ki Jersey szigetére. Sokat megfordult a szigeten Rónay Jácint püspök, továbbá

Vukovich Sebő, az első magyar minisztérium igazságügy-minisztere, akit ugyancsak halálra ítéltek a haditörvényszék s jelképesen kivégeztetett. Jersey szigetén laktak a nevezetesebb emigránsok közül Perczel Mór családja, Perczel Miklós, Mészáros Lázár, Beöthy Ödön, Thaly Zsigmond és mások. Egy ideig a szigeten tarózkodott Reményi Ede, a híres hegedűművész, aki a szabadságharc alatt Görgey segéd-tisztje volt. Itt a sziget magányosságában a hontalan sóvárgásban sokszor megvigasztalta hegedűjével honfitársait. Nem egyszer maga Victor Hugó is elgyönyörködött játékában. Itt élt a kalandos életű Orbán Balázs báró, aki keleti útján százötven főnyi csapatot toborzott a magyar honvédsereg számára és csapatával éppen akkor érkezett haza, amikor Görgey letette a fegyvert. Ekkor kivándorolt Londonba és ott órásmesterséget folytatott. Teleki beszélt rá, hogy vele menjen Jersey szigetére; együtt is laktak, megosztották a száműzetés keserű kenyerét és együtt végezték, ha kellett, a legalacsonyabb rendű munkát is. Mert a menekültek élete Jersey szigetén rengeteg gond és nélkülözés szakadatlan láncolata volt. Foglalkozásuk igen változatos volt: Franciaországból ötszáz gyümölcsfacsemetét vittek magukkal, elültették, foglalkoztak a csemeték ápolásával és várták, hogy a fák teremni kezdjenek; télen bejártak a városba nyelvleckéket adni s nem egy közülük homeopátiás gyógyítással is foglalkozott. Mészáros Lázár nyilvános előadásokat tartott, de nemsokára átment Amerikába házitanítónak, később pedig Angliába Teleki Sándor anyósának birtokára, ahol már 1855-ben meghalt.

A szigeten egész kis francia telep volt. A francia száműzöttek legalább azzal vigasztalódhattak, hogy látták hazájuk partjait, az olaszok hazamehettek a tengeren, csak a lengyel és magyar volt kénytelen sorvadni itt a messze idegenben. Nagy volt a szigeten az emigránsok nyomorúsága. Talán csak az egyetlen Victor Hugó élt némileg tűrhető jómódban. A száműzöttek végre is bizottságot alakítottak és az egész

világhoz felhívást intéztek, hogy siessenek a szabadság har-
cosainak segítségére. A felhívást maga Victor Hugó fogalmazta. Lángoló szavakkal fordul a zsarnokok ellen és kéri a világ millióit, hogy sürgősen segítsék meg a hontalanokat. Érdekes Teleki találkozása Victor Hugóval. A költő dolgozószobájában fogadta az ezredest és ezzel a kérdéssel fordult hozzá:

— Ön az Asplet gyárában dolgozik?

— Ott.

— Mennyi pénzt kap ön havonként hazulról? Bocsásson meg ezért a kíváncsi kérdésért!

— 5—600 frankot havonként, de ez sohasem annyi, mert az ázsíó nagyon nagy.

— Egy kérésem van Önhöz, úgy-e bár teljesíti?

— Az Ön kedvéért feltétlenül.

— Annyi pénzem nincs, hogy Önnek 400 frankot ajándékozzak havonként. Tudom, úgysem fogadná el, de kölcsön adhatom. Amikor megérkezik a pénze, visszafizeti. Charles, vagy Francois (a költő fiai) a kölcsönt minden hó első napján elviszik.

Teleki megköszönte és elfogadta a segítséget.

Nemsokára édesanyja nagyobb összeg pénzt küldött s ezzel azonnal Victor Hugóhoz sietett, hogy tartozását visszafizesse.

— Ne adja Ön meg most az egész összeget, — szabadkozott a költő — hanem váltsa ki a zálogházból holmiját, a többit részletekben lefizetheti, mert én várhatok. A jövőben is a legszívesebben leszek segítségére. Menjünk vacsorázni.

A francia, olasz, lengyel és magyar menekültek szívesen látott vendégei voltak Victor Hugónak. Teleki Sándor pedig jó barátságban volt a költő fiaival és mindennapos volt a háznál. 1853 karácsony estéjére Victor Hugó meghívta azokat, akik gyakrabban és közelebről érintkeztek vele. Teleki nem akart üres kézzel menni, tehát lakótársával, Orbán Ba-

lázssal egy halászbárkán kiment a tengerre, hogy a part mentén valami szárnyast lőjenek. Közben a halász akkora halat fogott, amilyent 50 év óta nem látott senki. Fölajánlotta a halat Telekinek; Teleki nem akarta elfogadni, azonban a halász mindenáron neki ajándékozta, mert nem sokkal azelőtt Teleki megfékezte megvadult lovait s barátaival valósággal megmentette a halász életét. Végül Teleki elfogadta a zsákmányt és elküldte ajándékba Victor Hugónak.

Teleki maga megírja emlékirataiban ennek a karácsonyestének a történetét. Victor Hugó háza Saint Hélier város és Saint Clement falu között az út mentén, közvetlenül a tengerparton feküdt. Az emeletes ház angol kényelemmel volt beosztva és bútorozva; az ebédlő mellett üvegház is volt, amelyet fényképező műhellyé alakítottak át, mert Charles, a költő idősebb fia szenvedélyes fényképész volt. A költő szerényen és egyszerűen élt; családjával és vendégeivel rendszerint az ebédlőben tartózkodott. Ezen az estén érdekes társaság ült együtt a nagy ebédlőben. Ott volt a háziasszony, akinek szépségét Teleki ismételten dicséri, ott volt a költő szépséges leánya, Adél, továbbá a fiai s nagy vendégsereg. Ott volt Mészáros Lázár, Leflo száműzött tábornok, Leroux és Ryberolles szerkesztők, Pianciani olasz ezredes, később Róma polgármestere, Swientoslawski Zeno és Piaski lengyel menekültek, Guerin, a híres vegyész, Beöthy Ödön, Orbán Balázs és mások.

Asztalhoz ültek. A nagy hal az asztal közepét díszítette.

— Hol vette asszonyom ezt a szép halat?

— Teleki hozta.

— S mi több, ő fogta! — szólt közbe Victor Hugó.

— Láttam, — szólt közbe Ryberolles — mikor a zálogházból kiváltotta. Ott őrizték kényesebb portékáit. Adél kisasszonynak akart kedveskedni és féltette a molytól.

— Mindig bolondokat mondasz — szólt Teleki nevetve.

Természetesen, hamarosan politikára terelődött a szó, a vacsora végén pedig Ryberolles lelkes beszédet mondott.

Később a szalonban teát és kávét hoztak, az urak pedig szivarra gyújtottak, majd Ryberolles kérésére Victor Hugó részleteket olvasott fel «Kicsiny Napoleon» című művéből, amelyet akkoriban írt III. Napóleon ellen. A vendégek elragadtatással hallgatták, és Teleki megjegyezte: sajnálja, hogy Petőfi Sándor nem lehet velük.

Teleki lakása Saint Clement faluban volt. Itt látogatta meg Rónay Jácint 1854 szeptemberében Reményi Edével együtt. A száműzöttek lakomát rendeztek tiszteletükre és alkalmat találtak arra is, hogy bemutassák őket Victor Hugónak. Rónay Jácint minden magyart meglátogatott, néhány estjét Victor Hugóval töltötte s a költő egyik estéjén megismerkedett a sziget francia társaságával is. Reményi hegedűje nem egyszer lebilincselte az egész társaságot, amelyben a legfőbb beszéd tárgy III. Napóleon uralma és várható bukása volt. A vendégek valamelyike kihúzta zsebéből a «Kicsiny Napoleon»-t és felolvasott egy-egy fejezetet. Ilyenkor gyakran felzendült a Marseillaise, majd Reményi hegedült és játékaival annyira fellelkésítette Victor Hugót, hogy a művészt a hegedű királyának nevezte el. Másnap, október 3-án, Telekinél volt ebéd Rónay Jácint. Itt magyar szokás szerint megereedtek a felköszöntők; Rónay latin beszédet mondott. Mielőtt elutazott volna, a száműzöttektől emléksorokat kért. Ezekről az értékes emléksorokról Rónay Jácint részletesen beszámolt emlékirataiban. Tőle tudjuk, hogy a magyar menekültek összeköttetésben álltak Mazzinivel, Louis Blanc-nal, Ledru Rollin-nel és a demokrácia és a szabadság többi harcosával.

Teleki Sándor ezredesnek, mint maga is írja, három mestersége volt Jersey szigetén. A *L'homme* című lapban a külföldi rovatot írta; a lap szerkesztője Ryberolles volt. Egy tengerész barátjával halászott és Philippe Asplet gyárában csomagolta a faggyúgyertyát Amerikának. «A három mesterség nem ért föl eggyel, — sóhajt föl az ezredes — pedig a tenyeremen sok tyúkszem volt a hálózástól s a

derekam gyakran fájt a faggyúgyertyapakkolástól.» Azt, amit nem írt meg, más forrásból tudjuk: asztala mindenki számára terítve volt; ahány emigráns került Parisból vagy másfelől a szigetre, azok közül Teleki asztalánál mindig lakomázott egyszerre több is. Viszont pártfogói, jóbarátai, menekült társai szívességgel voltak iránta, s ha valamelyik száműzött házánál ünnep volt, az ezredest is meghívták, ő maga Victor Hugó, Mészáros Lázár, Leflo tábornok, Bonnet-Duverdier, Pianciani és Thaly Zsigmond gyakori vendége volt. «Thaly Zsiga» szintén honvédezredes volt, komáromi erődítési igazgató s vitéz katona, Kossuth bizalmi embere; ellemezte volt a komáromi vár feladását s ezért őt Klapka el is fogatta. A kapitulációt sem írta alá, hanem Erdélybe ment, ott elfogták, de kimenekült Törökországba és bolyongások után ő is Jersey szigetén telepedett meg. 1863 őszén visszatért, anélkül, hogy kegyelmet kapott volna és Pusztaszent - mihályon, Komárom megyében gazdálkodott. 1886-ban halt meg Losoncon.

Teleki Sándornak éppen volt néhány font sterlingje s megbeszélte háziasszonyával és Lajossal, aki számadásait vezette és olyan hűséges szolgája volt, mint Rontó Pál Benyovszkynak, hogy karácsony estéjére minden barátját meghívja vacsorára. Az ezredes maga hívta meg vendégeit. Lakása kényelmes falusi kertes épületben volt, Saint-Héliertől, a sziget fővárosától félórányira, gyönyörű helyen, a tengerparton, olyan közel, hogy dagályok alkalmával a ház falait nyaldosták a tenger hullámai. A kert mindig zöldlevelű fákkal beültetve, nagy tágas szobák a földszinten s nagy konyha, a konyhából kijárás a mellékudvarra. «Lábasjóság» is volt az ezredesnek, két iszonyú nagy kutya, mindkettőt Clichy-nek hívták, a párisi adósok börtönének emlékére. Megkülönböztetésül számozta őket: Clichy I, Clichy II. Később a «német-világban» az ezredes az egyiket leküldte atyjának Kolozsvárra s ott annyira megtetszett, hogy az akkori katonai hatalom rekvirálta, mint ma mondanók.

Befogták a nagydob elé s húzta a nagydobot a katonabanda után. Az öreg Teleki grófnak egészen a főparancsnokságig kellett mennie, hogy Clichy II. kiszabaduljon a szolgálatból.

Lajos és a háziasszony minden jót összevásároltak, ami egy lakomához kellett, de itatra már nem futotta a fontokból és az ezredes néhány ingóságát, nevezetesen egyik kabátját, puskáját, sőt nyakáról arany Szent György-talizmánját is zálogházba küldte. A legény mindent hazavitt egy kölcsönkért taligán s a karácsony előtt való napon a háziasszony az asztalneműeket rendezte az emeleten, Teleki rakosgatott. Egyszerre az ezredes éles sikoltást hall a konyhából. Megrémült, azt hitte, hogy a petróleumos lámpát döntötte föl az asszony. A konyhába rohant. Szörnyűség volt, amit ott látott: a mellékudvarra nyíló ajtó kitarva, a két Clichy elnyúlva hevert a padozaton, körülöttük a földön csont-, hús- és haldarabok; a két Clichy egy nappal előbb ülte meg a lakomát. Egy nagy kenyér maradt meg épen, Teleki kettévágta s azt is odalökte nekik, és búbanatos keservében két nagy könnyecsepp csordult le az arcán.

Egy-egy száműzött nem bírta ki a nélkülözést s a hazátlanságot — és belehalt. Ilyenkor többnyire Victor Hugo tartotta a gyászbeszédet, remek szónoklattal. A száműzetés megszűnt ilyenkor, az öröklét kezdődött.

A jersey-i emigráció alatt Teleki Sándor is, a többi szereplő emigránsok is nem egyszer megfordultak Londonban. Teleki elsősorban Kossuthal, aztán azokkal a nagy külföldi emigránsokkal, akik akkor Londonban éltek, többször találkozott.

Egyik londoni tartózkodása alatt Teleki Sándor megrendítő jelenetnek volt tanúja Kossuth Lajos kormányzónál. Kossuth Londonban az Eaton Place 42. számú házban lakott. Figyelmessy ezredes elmondta Kossuthnak, hogy az Orsován elásott, elrejtett magyar koronát Vargha István adta elő, aki azután Londonban a kapott jutalompenzből fényűző életet élt. Mindenki tudta Varghának ezt az árulását,

A vendéglős történetesen jól ismerte Mauntbrand kapitányt, mert annak idején a haditengerészetnél szolgált.

A száműzött ezredes Guernesey szigetén is tovább élvezte Victor Hugó barátságát. Victor Hugó a Guerneseyben összegyűlt társaságot «száműzött száműzöttek»-nek nevezte. Megvásárolt egy lakatlan házat, amelyben állítólag kísértetek jártak, kijavította, s a maga költői és művészi fantáziájával valóságos műremeket teremtett belőle néhány munkás segítségével. Teleki viszont majdnem állandóan halászott és vadászott és mindig hozott haza valami zsákmányt. Egyik napon néhány víziszárnyast hozott s meghívta Victor Hugót családjával együtt ebédre. Ott volt néhány közös barátjuk is. Victor Hugó jókedvű volt és tréfálkozni kezdett:

— Teleki, mondani akarok önnek valamit: mit adjak magának azért a magyar palástért?

— Talán abban akarsz bevonulni Parisba? — jegyezte meg tréfásan Charles, a fia. — Van rá idő, apám, ne siess a vásárral. Holt tőke lenne ez, nem kamatozik.

— Lásd fiam, mily együgyű vagy, — felelte a költő — még fogalmad sincs róla, hogy mi lesz belőle. Mikor látod, bámulva fogod mondani: sohasem hittem volna ezt a sátáni találékonyságot.

Teleki arra kérte a költőt, hogy fogadja el a palástot emlékül.

— No, azt már nem — felelte Hugó, — igen nagy ajándék.

— És egy kis emléket nem fogadna el tőlem, akivel annyi jót tett? — kérdezte az ezredes némi nehezteléssel.

— Köszönöm és viszem, de egy feltétellel: hozza el albumát, a benne lévő képeknek én fogok kereteket rajzolni.

— Nem nehéz feltétel, — mondta rá Teleki örömmel.

Victor Hugó hazavitte a szűrt, szétbontotta és új darabokat hímezett hozzá. Hiába kérdezték tőle, hogy mit akar belőle csinálni, mindig azt felelte: — Majd meglátják.

Jerseyben és különösen Guerneseyben az olyan házak-

ban, amelyekből szép kilátás nyílik, rendszerint padlásszobát építettek, amelyet look out-nak, kilátószobának neveztek. Victor Hugó ezt a szobát rendezte be hálószobának és dolgozószobának. Egy délután egész családjával együtt Telekit is felvezette ebbe a szobába. Négyszögű alacsony szoba volt, oldalai kirakva régi tölgyfa-faragványokkal, amelyeket a költő ódon bretonládákról szedett le és rakott össze, csigalakra esztergályozott tölgyfaoszlopok közé. Egy mélyedésben régi kovácsolt vaságy, túlságosan egyszerű ágyneművel. Az ágy mellett nagy tölgyfaasztal, rajta rengeteg írás, mellette nagy, megvasalt láda, milliókat érő kéziratok művekkel, amelyek még nem kerültek sajtó alá; a szoba többi bútora néhány szék, faragványos fapad, hosszú íróasztal és nagy mosdó. A mennyezet olyan szép és eredeti volt, hogy a társaságnak szemé-szája elállt a látványtól. Megismerték: a magyar szűrből készült.

Teleki Sándor 1856-ban Londonban ismerkedett meg Lord Longdale feltűnően szép leányával, Johannával, aki ebben az időben 20 esztendő volt. A fiatalok szerették egymást és Teleki meg is kérte a leány kezét, azonban az akkori angol lordkancellár, aki az apátlan leány gyámja volt, tiltakozott a házasság ellen. Sok kifogása volt Teleki ellen: hogy jóval idősebb, mint a leány, hogy könnyelmű és kalandos életű és oly forradalmi érzésű, hogy állítólag még III. Napóleon élete ellen is tört. Ilyen körülmények között nem lehetett egyebet tenni, mint várni, míg a leány nagykorú nem lesz.

Teleki az emigráció hivatalos ügyeiben Konstantinápolyba költözött hosszabb időre és csak 1858-ban vehette el az angol hölgyet. Konstantinápolyban megmentette Musztafa pasa életét és ezért a pasa élete végéig testvéri szeretettel viseltetett a magyar ezredes iránt. Ez idő alatt menyasszonya Spanyolországba utazott, megtanult magyarul és annyira tökéletesítette magát a magyar nyelvben, hogy Spanyolországból tárcákat írt magyar lapokba. Az esküvőt is Spanyol-

országban tartották meg és a fiatal pár az eywoodi kastélyba költözött. A környékbeli urak közül nagyon sokan szerettek volna megismerkedni és megbarátkozni Telekivel, de ő rendszerint elbújt a vendégek elől. Ennek a tartózkodásának legfőbb oka az volt, hogy egy szót sem tudott angolul. Rónay Jácint igen érdekesen írja le emlékirataiban az eywoodi kastélyt: «tágas, kényelmes épület, minden feltűnőbb dísz nélkül, de mire való volna itt az emberi művészet, ahol a természet annyira gondoskodott mindenről, ami szép és regényes? A park, berkeivel, tavaival, százados tölgyfáival — amelyeknek értékét 10,000 fontra becsülik — nagyszerű. Az úrnő szívessége, amellyel a ház küszöbén üdvözölt, felülmúlt mindent, amit oly szegény napszámos, mint én, várhatott. Éppen otthon volt az új házaspár is. Minő szép jövőt és kitűnő állást biztosíthatott volna magának Teleki az angol társadalmi életben, ha nem az alföldi pusztán járt volna iskolába és ha a magasabb osztályokat nem végezte volna Jersey egyetemén, amelynek Victor Hugó volt a védnöke!

Valószínű, hogy Rónay Jácint túlságosan szigorúan ítélte meg Telekit. Teleki Sándort kalandos élete, háborús-kodása, bujdosása és emigrációja valóban úgynevezett bohém-természetűvé tette. Bizonyos, hogy anyósa, a kimért és hűvös angol hölgy, nem találta őt eléggé méltóságosnak, eléggé angol lordnak. Nem lehetetlen, hogy Rónayt is éppen az anyós befolyásolta. A családi súrlódások egymást érték, úgy hogy a házasság nem tartott sokáig. A házasfelek elváltak, főképpen azért, mert Teleki — mint maga mondja később — rendkívül hidegnek, kimértnek és szívtelennek találta feleségét.

Jellemző eset történt velük Torinóban. Midőn éppen udvari estélyre készültek, híre jött, hogy az asszony nagybátyja, Napier angol tengernagy meghalt. Telekiné nagyon szerette nagybátyját és a hír hallatára keservesen sírvafakadt. Jóidégig sírt, végre lecsillapodott s ekkor Teleki így szól hozzá:

— A táncestélyre most már nem mehetünk!

— De akkor az udvar ellen követünk el illetlenséget, —

Gróf Teleki Sándor Garibaldista ezredes, légióparancsnok,
Garibaldi hadsegéde.

Garibaldi képe, amelyet Teleki Sándornak ajándékozott.

Cavour.

felelte az asszony — a hírt még nem tudja a világ és én szeretett nagybátyámat holnap reggeltől kezdve gyászolom.

És elmentek a bálba, de a multság fénye nem tudta kiűzni Teleki Sándor lelkéből ezt a gondolatot: Ha így szereti azt, akit legjobban szeretett a világon, hogyan szerethet mást, például engemet?

Sokszor mondta az angolokról, hogy eszük sok van, de szívük nincs. A válás után felesége sokat utazott, vigasztalást keresett a világ járásban és 1870-ben Damaszkuszban halt meg.

IX.

A negyvenes évek óta egyre erősödött az a mozgalom, amelynek célja Olaszország egyesítése volt, főképpen pedig küzdelem a bitorló osztrákok ellen. Ezért küzdött Cavour, ezért harcolt Garibaldi, a szabadsághős. Garibaldi Nizzában született (abban a városban, amely később a franciák kezére került) s eredetileg tengerész volt. 27 éves korában résztvett Mazzini, a nagy olasz hazafi összeesküvésében az olasz egységért. Ezért Franciaországba kellett menekülnie, onnan a tuniszi bej szolgálatába lépett, majd a délamerikai köztársaságok szabadságharcaiban szerepelt, végre 1838-ban visszatért Európába. Milanóban a védelmi bizottság önkéntes csapatot alakításával bízta meg. Vitézül harcolt az osztrákok ellen, de végül is kénytelen volt Svájcba menekülni. 1848 végén Rómát védte a franciák ellen, de már 1850-ben ismét kivándorolt Tangerbe és onnan Amerikába. 1854-ben tért vissza és Sardinia északkeleti sarkában, Caprerában telepedett meg, ahol gazdálkodással foglalkozott. Midőn Cavour egyre elszántabban kezdett dolgozni Olaszország egyesítésén, Garibaldi Torinóba hívatta. 1859-ben Garibaldi tábornoki rangot kapott és elindult Szicília felszabadítására. 1860 május 11-én ezer emberrel, a híres marsalai ezerrel, — köztük volt Teleki Sándor és Türr István is — Marsalánál

kikötött, a palermói csapatot megadásra kényszerítette és Victor Emánuel király nevében birtokába vette a szigetet. Nem sokkal később elfoglalta Reggio di Calabriát, Capuát, majd november 7-én bevonult Nápolyba. Miután Szicíliát és Délolaszországot megszerezte uralkodójának, letette a hatalmat, minden jutalmat és kitüntetést visszautasított és visszavonult Caprerába.

Teleki ezredes 1858-ban Olaszországba ment; Nizzában megismerkedett Garibaldival, aki meleg barátsággal viseltetett a magyar ezredes iránt. Teleki az 1859. évi hadjáratban a magyar légióban harcolt Garibaldi oldalán, előbb Szicíliában, majd Calabriában és Nápolyban s előbb a légiók, majd a fővezérkar ezredesévé nevezték ki. Mint a többi magyar száműzött, Teleki is azért harcolt, hogy az osztrákok kiűzése után a magyar légió az olaszokkal együtt küzdhessen majd Magyarország függetlenségéért.

Teleki Sándor és Türr István egyszerre jelentkezett Torinóban Cavournál, aki mind a kettőt egyszerre nevezte ki alpini-ezredesnek.

— Vezérelje Isten önöket szerencsésen — így búcsúzott tőlük Cavour. — Arra kérem, ne fogassák el magukat! önöket az osztrákok nem fogják hadifoglyoknak tekinteni, hanem felakasztják, és én nem tehetek semmit az önök érdekében!

— Engem egyszer már felakasztottak, — mondta rá Teleki — csak nem fognak két felvonásban felkötni.

— Hogyan akasztották fel önt? — kérdezte Cavour nevetve.

— Képletesen — felelte komolyan Teleki.

— Az az előbbeni bűneiért történt, de most új bűnöket követ el és bizony, meglehet, hogy a drámának két felvonása lesz. Isten Önökkel.

A két ezredes Garibaldihoz indult. Veszedelmes volt az út, mert mindenütt osztrák lovasság portyázott. Megérkeztek Aronába, de ott arról értesültek, hogy Garibaldi már átkelt

a Lago Maggioron, tehát nekik is át kellett evezniök, hogy eljussanak a fővezérhez. A vámørség egyik csónakján indultak. Amint a víz közepe táján eveztek, az egyik vámőr elkiáltotta magát:

— Az Istenért, a németek!

Akkoriban két kis osztrák hadigőzös teljesített őrszolgálatot a tavon, vagy leselkedett rejtett öblökben ellenséges csónakokra. Az osztrák hadigőzös teljes gőzzel neki-vágott a csónaknak. Türr nyugodtan és hidegvérrel ült a kormányos mellett, de Telekinek bizony eszébe jutott Cavour mondása a kétfelvonásos drámáról. Hat legény evezett, belemarkoltak az evezőlapátokba, hatalmas csapásokkal vágták a vizet, hogy csak úgy porzott. Az osztrák gőzös mindenütt a nyomukban; minél közelebb értek a parthoz, annál közelebb ért hozzájuk az osztrák gőzös. Ekkor az egyik vámosnak mentő ötlete támadt. Hirtelen élesen jobbra fordította a csónakot és elhúzott a kikötő mellett, hogy az utasok egyik közeli sziklán ugorhassanak partra. A gőzös utánuk eredt, de mivel nem vehette olyan gyorsan a fordulót, mint a kis csónak, időt vesztett, úgyhogy rövid tízperces hajsza után a csónak szerencsésen a stresai sziklához ért, az utasok egyetlen ugrással parton termettek. Másnap megérkeztek Garibaldi tábornokhoz.

Garibaldival vonultak be Bergamóba. A nép ujjongva fogadta a szabadító sereget. Türr és Teleki ezredeseket Garibaldi tábornok két zászlóaljjal a vasúti állomáshoz küldte, hogy elfoglalják. Gülába rakott fegyverek mellett reggeliztek. Garibaldi tábornok kijött megvizsgálni a zászlóaljakat. Azalatt, míg jelentésüket tették, az állomásfőnök futva jött a tábornokhoz, táviratot tartott a kezében s jelentette:

— Ma reggel jókor egy osztrák zászlóalj indult el Bresciából. A vonat a seriatei állomásra megérkezett, onnan azt kérdik tőlem, szabad-e az út Bergamóba, mit feleljek?

— Azt, hogy szabad, s hogy osztrák katonák foglalták

el az itteni állomást. Ha a vonat elindult Seriateből, kérdezze meg főnök úr: miféle zászlóalj? — Garibaldi ekkor Türr és Teleki felé fordulva folytatta:

— Ez szép multság lesz; elfogjuk őket, mint egy egér-fogóban. Rejtsék el önök embereiket a pálya két felén s adják ki parancsban, hogy csak akkor löjenek, ha én parancsolom.

Míg Türr és Teleki elhelyezték embereiket, megjött a válasz, hogy a katonák kék, szűknadrágú, kurta csizmások, tehát vagy magyarok, vagy horvátok.

— Önök álljanak meg itt — mondta Garibaldi — s ha a vonat megérkezik, szóljanak hozzájuk magyarul; ha lőnek, én is lövetek; ha magyarok, könnyen keresztülesünk a dolgon.

Mint Teleki később megvallotta, e jelenet volt élete egyik legizgatottabb pillanata. Ott álltak Türrrel ketten, egy egész zászlóaljjal szemben. A magyarok, majdnem bizonyos, hogy megadják magukat s van a légiónak egy egészen jól felszerelt zászlóaljja, de ha horvátok, esetleg védekezni fognak s Türrék két tűz közé kerülnek; akkor aztán nincsen olyan szent, akinek imádsága megmentheti őket.

Garibaldi az elrejtett katonák előtt állt, kardjára támaszkodva, nyugodtan. «Sohasem láttam embert, — írja Teleki — akiben annyi lett volna az oroszlánból, mint benne. Hosszú szőke haja, vörhenyes szakálla, széles melle, a sivatag királyára emlékeztet...»

Türr egybefont karokkal állt a vágányok közt, azzal az ő szelíd, majdnem asszonyos mosolyával; kék szeméből a jóság tündökölt:

— Ha lőnek, ugorj föl a mozdonyra — mondta. Akkor is nem magára, hanem bajtársára gondolt. Az állomásfőnök kikiáltott az ablakon:

Jönnek!

Hallatszott a vonat csörömpölése, a gőzbivaly füttyülése. Telekiek látták a kocsikat sebesen feléjük közeledni, egymásra

néztek Türrrel és kardot rántottak. Ebben a pillanatban az árok mellől, ahol el voltak rejtőzve, kiugrik négy osztrák s a vonatot megállítják. A vonat még közeledik lassan az állomás felé, megáll és sebesen visszavágtat.

Türr és Teleki bevonultak zászlóaljaikkal a városba. Gebriele Camocci őrgrófnál voltak ketten, az ezredesek, elszállásolva. Fölmentek egy udvarias hatósági hivatalnok kíséretében Camocci palotájába. A lépcsőházban a márkiné fogadta őket. Olaszország egyik legszebb asszonya állt előttük, örömtől ragyogó szemekkel s mindkét kezét eléjük nyújtva üdvözölte őket:

— Hozta Isten önöket, a megváltás katonáit! — Intett a komornyiknak, hogy kísérje szállásukra az ezredeseket. A komornyik a márkiné hálósobájába vezette őket. A két ezredest ellepte az út s a fáradtság pora, izzadtsága; kérték a komornyikot, vezesse őket olyan szobába, ahol megmosakodhatnak. A komornyik a hálósobában egy függőnyt félrevont s kinyitott egy rejtett ajtót:

— Itt a fürdőszoba, méltóztassanak megfürödni.

— De hiszen ez a márkiné lakosztálya — mondta Türr.

— Igenis, — válaszolta a komornyik — a márkiné azt parancsolta, hogy uraságtokat ide szállásoljam.

— Menjen, mondja meg önagységának, mély tiszteletünk mellett, hogy ezt a szállást nem fogadhatjuk el. Jelöltesen ki számunkra a palotában bárhol más szobát.

Néhány perc múlva a márkiné jött be örömtől sugárzó szemekkel:

— Uraim, nagyapám és apám egy életen át hasztalan várta önöket. Engem az a szerencse és boldogság ért, hogy fogadhatom Garibaldi katonáit házamnál. Nem tisztelhetem meg Önöket jobban, mint hogy átadom saját lakosztályomat. Nem volna gyöngédség Önöktől, ha visszautasítanák. Urbán, az osztrák generális, az egész házat lakta, de mi nem voltunk itthon, s a konyhában nem égett tűz. Én vagyok ennek a háznak asszonya s önök nekem reményt, függetlenséget és

szabadságot hoztak. Ma este a zongora mellett elénekeljük, hogy «ki az idegennel»!

A két ezredes mélyen meg volt hatva e magasztos lelkesültség láttára.

A második magyar légiót (az első 1848—49-ben küzdött az olasz szabadságért) abból a kis csapatból alakították, amely Ihász Dániel vezénylete alatt csakis magyar menekült tisztekből, 120 főből alakult 1859 június elején; később, június végén 880 főnyi lett, majd elérte a 4000 főnyi számot, amikor is öt zászlóaljra osztották. A légió szervezése és vezénylete munkájában Klapka mellett Czecz, Vetter és Perczel Mór tábornokoknak, Ihász és Kiss Miklós ezredesek mellett Teleki Sándor grófnak, Szabó Imre és Sréter Lajos ezredeseknek jutott szerep. Türr, buzgalmával és vitézségé vél, kiváltképpen fontos munkát végzett és kedveltje volt Garibaldi-nak. A légió ügyeit a Magyar Nemzeti Igazgatóság vezette, tagjai voltak Kossuth, Teleki László s Klapka tábornok. Az igazgatóság ideiglenes székhelye Genova volt. A jegyzőkönyveket Irányi Dániel vezette, a hadügyi levelezést Szabó Imre ezredes, a pénztárkezelést Puky Miklós.

Egy reggel Bergamo alatt Garibaldi magához parancsolta Teleki Sándor ezredest és elmondta neki, hogy a magyar igazgatóságtól iratot kapott azzal a kéréssel, hogy azokat a foglyokat, akik a magyar légióban szolgálni kívánnak, küldje Genovába. Garibaldi elrendelte, hogy Teleki vigye őket a genovai várba, a Forte del Rattóba és adja át. Teleki szavára az osztrák hadifoglyok, akiket egy kolostor udvarán őriztek, örömmel vállalták, hogy gazdát cserélnek. Útrakeltek.

Teleki csapata, több mint háromszáz magyar, nagy ünnepeltetés között érkezett Genovába, ahol ő felvezette a várba csapatát és az igazgatóságnál jelentkezett, amely éppen tanácskozott Pietri szenátorral, a francia császár megbízottjával. Kossuth részletes kihallgatásra magához rendelte Telekit, majd meghívta ebédre. Telekit azonban baleset

érte, mikor föllovagolt a várba, hogy csapatát ellássa élelemmel. A fiúkat jól etették és örömben zajosan megéljenezték az ezredet, akit erre lova ijedtében ledobott a kövezetre. Néhány sorban tudatta a kormányzóval, hogy dereka ellentmond az ebédnek és kérte, hogy küldjön orvost. Klapka tábornok hozta az orvost s mindketten elkezdtek Telekit egyengetni. Klapka közölte, hogy híre érkezett a nagy solferinói csatának, amelyben az osztrákokat szétverték. Klapka elrendelte, hogy Teleki Sréter ezredessel a francia és olasz főhadiszállásra menjen, hogy a magyar hadifoglyokat átvegyék és a kijelölt olasz városba, Alessandriába szállítsák. Fájdalommal értesült Teleki, hogy Türr tábornok megsebesült Bresciánál.

Telekinek előbb a megbízást kellett elvégeznie, de elhatározta, hogy sürgősen meglátogatja legjobb barátját, Türrt. Az esti vonattal indultak Sréter ezredessel Lonatóig. Ott leszálltak a vonatról és éjjel a solferinói csatatér egy részén mentek végig, a halottak még mind ott feküdtek s a sebesültek közül is számosan. Borzasztó jeleneteket láttak. Telekinek a feje nyilait és érezte, hogy szédülni kezd, Sréter pedig, a vitéz ezredes, — aki a Prágában állomásozó nádorhuszárok félszázadát, mint kapitányuk, hazájuk szabadságharcába hazavezette, amiért nyomban őrnaggyá léptette elő a magyar kormány 1848 októberében, — ez a vitéz ezredes, aki maga is órákig sebesülten feküdt a csatatéren, most a solferinói csatatér borzalmait látva, leszállott a kocsiról, levette sapkáját, kigombolta atilláját és így szólt:

— Én is voltam ám így, de az otthon volt, Magyarországért.

Déltájban megérkeztek Voltába, ahol főhadiszállásuk volt a franciáknak. Az igazgatóságtól kapott ajánlólevélre Vernon ezredes, főhadiszállásmester — akinek Éber Nándor, a Times jelenlévő levelezője bemutatta Telekiéket — fölvezette őket Vaillant marsallhoz, miután előzetesen rendbehozták egyenruháikat. Vernon, a francia hadsereg vezér-

kari főnöke ugyanabban a palotában lakott, amelyben a császár. A testőrgárda egy csapata őrt állt, tisztek jöttek-mentek, futárok sűrögtek. Vernon fölment az emeletre, Sréter és Teleki a lépcső alján állottak. A lépcsőn lassan, vontatott lépésekkel jött le tábornoki egyenruhában egy kis, vékonyra pedrett bajuszú, kecskeszakállú férfi. Teleki ezredes ráismert, hogy a császár.

— Igazodj! A császár! — mondta Sréternek. Vigyázzba álltak. Teleki úgy kiegyenesedett, hogy dereka egyet roppant és meggyógyult. Sohasem hitte volna, hogy Napóleon, a «kis Napoleon», akit Jerseyben annyit szidtak, orvosa lesz. A császár kegyesen nézett rájuk, mosolyogva viszonzta tisztelegésüket, ő felsége a kertbe ment. Néhány perc múlva a kertből egy tábornok közeledett feléjük. Bemutatkozott: Fleury tábornok volt. A császár azt kérdezte, hogy kik ők, miféle küldetésben vannak? Telekiek elmondották. A tábornok eltávozott, de rögtön visszatért:

— A császár kíván önökkel beszélni — és levezette a két magyar ezredet a kertbe.

Sréter ezredes hivatalos jelentést tett erről a találkozásról s az ő jelentése alapján maga Kossuth is részletesen foglalkozik azzal Irataiban. A beszélgetés nagyjában így folyt le:

— Ön Sréter ezredes és ön Teleki ezredes? — kezdte a császár. — örülök, hogy látom önöket, honnan jönnek?

— Genovából — felelte Teleki.

— Önök meg vannak bízva a magyar légió szervezésével?

— Igenis, Sire.

— Mennyi emberük van már?

— Két zászlóalj, mintegy 900 emberrel.

— Szép eredmény, hogy már annyian vannak — bólintott a császár.

— Remélem, Sire, — folytatta Teleki — hogy rövid idő alatt 2—3000-en leszünk. Tegnap küldtem Genovába 88 embert, mind igen jó hangulatban voltak.

— Milyen az egyenruhájuk? — kérdezte a császár.

— Eddig vászonegyenruha, a szard hadsereg mintájára.

— És nincs szűk nadrág? — érdeklődött Napóleon.

— Nincs, Sire.

— Miért nincs? Szép a nemzeti egyenruha.

— Nem tudom, merhetem-e felségednek megmondani, miért nincs?

— Csak rajta, ezredes úr.

— Mert igen drága — vallotta be Teleki — s nem igen vagyunk gazdagok.

— Van már lovasságuk? — érdeklődött tovább a császár.

— Igenis, Sire — felelte Sréter. — Tegnap beszéltem a bresciai várban tizenegy szökevénnnyel, akik lóháton és fegyveresen jöttek át.

A császár elmosolyodott.

— Igen jól van — bölintott.

— Van még 50 emberem tartalékban, de ló és egyenruha nélkül — magyarázta tovább Sréter. — A foglyok azt állítják, hogy a huszárezredek csak az alkalmat várják az átjövételre, de sajnálattal említem, hogy akik átjönnek, azokat lefegyverzik és elveszik tőlük lovaikat.

— Jó volna, ha ezekből a huszárokból csak egy századunk is volna — mondta rá Napóleon. Aztán Telekihez fordult:

— Mennyi magyar van az olaszországi osztrák seregben?

— Lehet úgy 70,000 ember — felelte Teleki.

— Oly sok? Mennyi katonát tud kiállítani Magyarország?

— Legfeljebb 180,000 embert.

— Tekintélyes szám. Vannak Magyarországon híveik?

— önben remélnek, Sire — felelte Teleki.

— Úgy hallom, nagy izgatottság uralkodik?

— A parancsszót várják.

— Miféle parancsszót?

— Felsőged szavát!

— Valóban, lehetne rá számítani? — kérdezte a császár mosolyogva.

— Sire, felsőged 200,000 vitéz és hű katonára számíthatna — fogadkozott Teleki.

A császár most Sréterhez fordul:

— Magyarország nagyon messze van, de ha Velence irányában folytatjuk hadműveleteinket, nem lehetetlen, hogy történik valami odaát. Milyen a szellem a magyar foglyok és szökevények között?

— Sire, — szólalt meg Sréter — mindnyájukra számíthat, csak azt kívánják, hogy kissé többet tudjanak és biztosabbat, mint amennyit eddig tudnak arról, hogy mire számíthatunk? Igen nehéz a kiáltványokat a sereghez eljuttatni.

— Mindazonáltal sikerült néhányat még Veronába és Mantovába is bejuttatnom — szólott közbe Teleki.

— Hát Kossuth úr hol van? — kérdezte Napóleon.

— Amennyire tudom, Sire, — felelt Teleki — Napóleon herceg főhadiszállásán.

— Tudtam — mondta mosolyogva a császár. — Hát Klapka?

— Jelenleg Torinóban.

— Mit csinál?

— Légiót szervez.

— Ő szervezi úgy-e és ő is a parancsnoka? Jól van. Itt maradnak az urak, vagy távoznak?

— Felsőged parancsait várjuk — hajolt meg Teleki.

— Elkészítettem a kívánt rendeleteket. Isten önökkel, uraim!

Mikor a császártól kijöttek, már másképp nézett rájuk az egész társaság. A testőrök felálltak és mindenki beszélni kívánt velük. A tábournok utánuk jött és érdeklődött, hogy hol szálltak meg. Két óra múlva elhozták a császár rendeletét és 11 óra után két tiszt kereste fel őket, hogy elvezesse szál-

lásukra. De mivel már egy óraker indolni akartak a szard főhadiszállásra, nem fogadták el a felajánlott elszállásolást. Már este nyolckor Della Rocca tábornoknál voltak az olasz főhadiszálláson.

— Igen hamar visszaérkeztek az urak — szólalt meg a tábornok.

— A császár ő felsége tegnap megérkezésünk után azonnal fogadott — felelte Teleki — ügyünket rögtön érintette és mi siettünk vissza a rendeletekkel.

Teleki Sándor megírta találkozását az olasz királlyal és e találkozásról olyan részleteket is elmondott, amelyek nem kerülhettek bele Sréternek hivatalos jelentésébe. Útközben egy kis kalandjuk volt: a kocsis eltévesztette az utat és majdnem bevitte őket az osztrák táborba. Mikor a király főhadiszállására érkeztek, a király éppen aludt, mivel azonban Napóleon császár sajátkezű levelét kellett a királynak nak saját kezébe átadni, a szárnysegédek felébresztették a királyt. Viktor Emánuel katonaköpenyt kerített ingére és az asztalon ülve, szivarozva, meglehetősen álmosan fogadta Telekiéket, akik átadták neki a levelet. A király felállt az asztalról, felbontotta a levelet és olvasni kezdte. Olvasás közben szeme csillogni kezdett, ajkán mosoly futott végig és folyton hosszú bajuszát és szakállát simogatta. Miután a levelet elolvasta, odalépett Telekiékhez és kezét nyújtott nekik.

— Ön nem szivarozik? — kérdezte Telekitől.

— De igen.

— Gyűjtson hát rá!

— Ha felséged megengedi, — válaszolta Teleki — megtartom ezt a szivart emlékébe Viktor Emánuel királytól.

— Szívja csak el bátran, remélem, lesz alkalmam más emléket adni.

Aztán elkezdett egészen fesztelenül beszélgetni velük, mintha csak katonabajtársaival beszélgetne. Társalgás közben Teleki kifejezte sajnálkozását, hogy álmában háborgatták a királyt.

— Katonának akkor szabad aludnia, amikor ideje van — mondta rá a király.

— Kivált ha az ember hazájának első katonája — válaszolta Teleki.

Viktor Emánuel még sokáig elbeszélgetett velük. Telekiek megbízása teljes sikerrel járt, de Klapka rossz néven vette, hogy Teleki a császárnak őszintén és legjobb tudomása szerint válaszolt a feltett kérdésekre.

Viszont Kossuth a jelentést nagyon érdekesnek tartotta. A háború végén Napóleon és Viktor Emánuel együtt vonult be diadalmenetben Milanóba. Ez alkalommal a francia császár katonái kíséretében ott lovagolt Teleki Sándor ezredes és Figyelmessy Fülöp volt honvédkapitány, Kossuth bizalmasa, a légió tisztje. Magyar egyenruhájuk felkeltette a néptömeg figyelmét.

— Éljenek a mi magyar testvéreink, — hangzott a szüntelen éljenzés.

Teleki Sándornak és anyjának egymás iránt való szeretete megindító. Az édesanya fia távollétében mindennap imádkozott érte Kolozsvárott a piaristák templomában, sőt kis ezüst fogadalmi szobrot is adott a templomnak. Végre sikerült hosszú évek múlva Desenzanóban találkozniok. Ugyanabban a vendéglőben, amelyben nemrégiben átadta Viktor Emanuelnek a francia császár levelét, ugyanabban a szobában csókolhatta meg jó anyja kezét. Teleki évtizedek múlva is meghatottsággal emlékezik meg erről a találkozásról. Első pillanatban semmit sem tudtak egymásnak mondani, «a túláradt szívnek nincsen hangja, örömkönnyeink bánatosak voltak» — írja Teleki. Végre mikor szóhoz jutottak, édesanyja elmondta apja hosszas betegeskedését, halálát, a maga küzdelmeit, az üldözéseket, amelyeket fia miatt szenvedett. Teleki vigasztalta édesanyját, aki azzal a meggyőződéssel utazott haza, hogy fia híven teljesíti hazafias kötelességét s nevét még valamikor a legjobb és legnagyobb magyarok sorában fogják emlegetni.

X.

Bresciában Teleki Sréterrel két zászlóaljnyi légionáriust toborzott össze s különvonattal a Piemontban fekvő Alessandriába küldték őket, rendbeszedve, altiszteket hevenyészve az ügyesebbekből. Azután Teleki meglátogatta barátját, Türr István ezredest, aki a Feneroli palotában feküdt sebesülten.

Türr, a rettenhetetlen magyar, — mint Carrano, Garibaldi tábornok főnöke írja, — az osztrák hadoszlop ellen, amely Solferinónál meg akarta kerülni az alpesi vadászok balszárnyát, rohamra vezette embereit. Az ellenség sűrű lövésekkel felelt és a mieinket visszaszorította a hídig. Ekkor Türr, az élre rohant s fölemelt fővel, kivont karddal, hangosan kiáltva vezényelt: «Első és negyedik zászlóalj rohamra, indulj!» Ezt azért tette Türr, hogy az ellenséget megtévessze s a valónál nagyobb számban tüntesse fel csapatát. Egy golyó eltörte Türr balkarját. És a félelmet nem ismerő magyar még akkor is vezényelt és bátorította katonáit a rohamra.

Türr nagyon várta Telekit. Ott feküdt az ágyban, halványan. Feneroli grófné rakosgatta karjára a jeges borogatásokat. Fájdalmas mosollyal mondta el Telekinek, hogy egy ismeretlen nevű orvos le akarja vágni a balkarját, melynek felső részében benne van a golyó. Teleki nem engedte meg ezt az operációt. Fölkereste a francia főhadiorvost, Thiriét, aki nagy, kínos vizsgálattal gyötörte Türrt, míg a szótlanul szenvedő el nem ájult. Hosszas kezelés után mégis visszanyerte egészségét és meggyógyult a karja.

A sebesült asztalán ott volt Garibaldi tábornok levele: «Édes barátom! A magyar vér Olaszországért folyt és az a testvériség, melynek a két népet a jövőben egymáshoz kell kötnie, erősbült. Ennek a vérnek az Önének kellett lennie: egy hős vérenek. Én meg leszek fosztva darab időre egy bajtárstól és egy jóbaráttól, de remélem, nemsokára látni fogom magam mellett, egészségesen, vezérelve fiatal ka-

tonáinkat a győzelemre. Szerencsésnek fogom magam érezni, ha bármiben szolgálhatok önnek, rendelkezék velem. Novalento, 1859 június 16. Az Ön Garibaldija».

A solferinói ütközet után Brescia a sebesültek városa lett. 14—16,000 sebesült feküdt a városban. Templomból, középületekből, klostromokból kórházakat hevenyésztek. Mindenki saját ágyát, ágyneműjével ellátva vitte a kórházakba, ahol a betegek ágyban, kényelmesen elhelyezve feküdtek, míg a lakosság szalmán hált. A jeget lefoglalta a város, a cukrászok a jeget a kórházakba hordták. Mindenütt tépést csináltak a nők és mázsaszámra vitték a sebesültekhez. Teleki felügyeletére a legnagyobb kórház jutott, több mint ezer sebesülttel, egy templomban, amely mellett emeletes klostrom volt.

Teleki a következőképpen írja le a háború okozta borzalmakat: «A nagy, hosszú és széles templomban a díszektől megfosztott oltárok hirdették, hogy az Isten háza most a fájdalom, részvét, szenvedés, és egyúttal a barbárság tanyája. Némelyik oltár asztalterítővel, vagy lepedővel volt betakarva, rajta sebészi eszközök, rongyok, tépések, véres szivacsok, gyógyszerek. Az oltárok pusztán, szomorúan, elhagyottan jelezték, hogy az Isten kiköltözött házából, helyet adni az emberek nyomorának. A főoltáron és a kórusban volt a gyógyszerertár, négy gyógyszerész éjjel-nappal, folyton készítette a gyógyszereket. A templomban elhelyezett íróasztaloknál írták az orvosok a rendelvényeket, s rajtuk a betegeket csak számokkal jelezték. A templom egészen dísztelen volt, eltávolították a képeket, a keresztelő medencében jeget tartottak, a kóruson pedig az ápolók tartózkodtak és pihentek néhány órát. A hajóban négy sorban álltak az ágyak: volt köztük mindenféle s rajtuk mindenféle ágynemű. A háború borzalmi minden korban egyformák.»

Az epizódok közül, amelyek ebben az időben Teleki ezredessel történtek, legérdekesebb Bánhidya Adolf története. Azt mondta Telekinek Thirié főorvos:

— Barátom, jöjjön velem, van itt egy bolond magyar, össze-vissza van vágva, löve, az egyik lába eltörve, olyan lyukas a bőre, mint a csipke, de egyik sebe sem halálos. Nagyon apróra megvizsgáltam, szeretném kigyógyítani, de teljességgel nem engedi, hogy gyógyítsák; káromkodik, mint egy pogány, letépi magáról a kötéseket; gipszbe akartam önteni a lábát, de a tört lábával rugdosott. Soha életemben nem láttam ilyen fickót, az ördög van a testében.

Teleki ezredes kíváncsian közeledett ágyához és részvételt kérdezte tőle, hogy hívják?

— Mi köze hozzá, hát maga kicsoda?

Teleki Sándor megmondta a nevét.

— És mi kell magának?

— Egy kérésem van önhöz. Nézze, a hadifőorvos úr azt mondja, hogyha ön gyógyítani engedi magát, jótáll, hogy felgyógyul, s azzal biztat, hogy még szolgálatképes lesz. Tegye meg értem azt a szívességet, engedje meg, hogy gyógyítsák és én eljövök naponta többször s magam fogom önt ápolni.

Egy apáca hideg borogatást akart fejére tenni, a sebesült kezével megfogta a borogatást és a falhoz vágta, hogy a körülállókat összefecskendezte.

— És mégsem bolond, — mondta a főorvos.

Telekiek szótlanul állottak a beteg ágya körül. Egyszerre az főlegyenesedik, Telekire mereszti szemét s rákiált:

— Mit ácsorog maga itt? Takarodjék, maga a császár ellen szolgál! Utálom magát, mars! — És gorombán káromkodott, szidta az ezredest.

Magára hagyták. Teleki ezredest nagyon bántotta a sebesült magyar durvasága és föltette magában, hogy megszeli. Egész napon át többször volt nála, de az előbbi jelenet újból és újból ismétlődött. Másnap az ezredes megint meglátogatta. A fájdalom, az éhség, idegesség erőt vett rajta, sokkal nyugodtabb volt. Teleki ezredes ezt kérdezte tőle:

— Hogy van, Bánhidy hadnagy úr?

— Mi köze hozzá? — volt a felelet.

— Az a közöm hozzá, hogy szívémből sajnálom önt, egy derék, vitéz magyar embert, aki életrevaló és nem akar élni. Hát nincsen-e a hadnagy úrnak senkije ezen a világon, aki örvend, hogy él és keseregne, ha elpusztulna? Nincsen senkije, aki egy pár könnyet sírna ön után? Nagyon árvának kell lennie, hadnagy úr!

Bánhidy fölemelte fejét és elkezdett könnyezni. Végre megszólalt:

— Haragszik rám?

— Ugyan miért haragudnám?

— Hogy olyan paraszt voltam!

— Nem maga volt, hanem ideges ingerültsége. De beszéljünk egyébről: hát csakugyan nincsen senkije?

Bánhidy hadnagy erre elmondta, hogy van édesanyja, bátyja és más rokona. Az ezredes ajánlkozott, hogy ír édesanyjának, ne hagyják szegény jó asszonyt bizonytalanságban. A sebesült megköszönte. Az ezredes maga írta meg a levelet, s felolvasta neki. A sebesült zokogva sírt és ezt mondta:

— Gróf úr, csináljon már most velem, ami tetszik.

Meg volt szelídítve. Egyszer hirtelen kezét csókolt az ezredesnek, aki megkorholta, hogy miért túloz mindig? Egyszer legazemberezi, máskor kezét csókolja. Katonaember csakis az apjának csókol kezét.

— No, hát ha szeret engem, — mondotta a sebesült hadnagy a vitatkozás után, amely alatt újból dühbe jött, — hívjon fiának. Aztán, édesapám, adja ide a kezét, hadd csókolom meg.

Teleki ezredes soha se szólította másként, mint «Adolf fiam»-nak.

Az ezredestől tudjuk Bánhidy hadnagy esetét, a magyar vitézségnek ezt a ragyogó példáját a számtalan közül. Bánhidy hadnagyot 14 Haller százarral és Szakács Antal szakaszvezetővel kiküldték, hogy fürkéssze ki, hol van az ellenség. Mivel nem találta az ellenséget azon a helyen, ahová küldték, tovább ment egy faluba. Ott sem talált ellenséget, vissza

tért s mikor Rivolta helységbe ért, a piacon egy csapat afrikai vadász-katona sorrendbe állítva s előreszegzett lándzsákkal várta a huszárokat. A csapat előtt lovagló francia kapitány rájuk kiáltott:

— Adják meg magukat!

Bánhidy támadásra vezényelt: Rajta!

Irtózatos harc kezdődött; a két vezénylő tiszt egymásra rohan, a két ló összeütközik, a francia tiszt széles beduin kengyelvasával eltöri Bánhidy lábszárát és fején mély vágást ejt. Bánhidy arcán vágja meg a kapitányt. A két tiszt közbül s mint a kígyófészek, egymás közt kavargog a kétfajta katona. Vágják, szúrják egymást. A lándzsa igen hosszú, a vadászok revolvert rántanak elő s mellre szegezve lönek. A huszárok keresztül vágják magukat, szaladnak. Utánuk kis lovaikon a vadászok. Bánhidy legelől, törött lábbal, feje behasítva, combja keresztül löve, háta átszúrva, keze megvágva. Annyira vérzett, hogy a lova hasáról vére csorogva ömlött az országút porába. Az út egyik kanyarulatánál Bánhidy lova megbotlik s amint a hadnagy a kantárszárát felrántja, lova nagyot fúj, nyergének mindkét hevedere kettészakad s ő maga nyergestül lefordul lováról. Szakács Antal szakaszvezető rákiált az egyik huszárra:

— Öcsém! Utána a hadnagy úr lova után, el kell fogni és haza vinni.

A huszár a ló után szaladt, elfogta és hazavitte.

Az üldöző franciák mind közelebb-közelebb jöttek, már-már nyomukban voltak. Ekkor Szakács Antal azt mondja:

— Ti haladjatok, amint lehet, én feltartom őket.

— Egyedül? — kérdik.

— Ne okoskodjatok — és megállott egyedül az országút közepén és várta a csapatot.

A francia hadnagy, aki a levágott kapitányt helyettesítette, megálljt vezényelt. A tömeg megáll. Szünet. Szakács Antal sarkantyúba kapja lovát, közübük vág. Egy pillanat és az országút porában egy összeaprított holttetem hever.

Bánhidy Antal felgyógyult. A főorvos, az ápolók, látva a nagy szeretetet, amellyel Teleki ezredes a hadnagy iránt viseltetett, fokozott gonddal kezelték. A békekötés után hazatért ezredéhez, ott haditörvényszék elé állították, mert «rendelet ellen» cselekedett, egy faluval tovább ment, mint ahova küldték. Elkedvetlenül jött haza; később kinevezték honvédkapitánynak; a nyolcvanas években halt meg szívbajban.

*

A nagy csatából mi maradt meg? — A villafrancai béke, egy végtelenül unalmas szélcsend. Sokáig azonban nem maradt szélcsend. Miután III. Napóleon császár tudatta Pietri szenátorral az 1859 július 11-én Villafrancában kötött békeegyezményt és a háború végét, Pietri Kossuthal ismertette a császár megbízásából ezt a sajátkezűleg írt levelet: «Mondja meg Kossuthnak, — írja a császár — hogy végtelenül sajnálom azt, hogy hazája felszabadulásának most abba kell maradnia. Nem tehetek másként. Lehetetlenség, de kérem őt, ne csüggedjen, bízzék bennem és a jövőben. Időközben legyen meggyőződve barátságos érzelmeim felől s kérem, saját személyére s gyerekeire nézve rendelkezék velem».

Kossuth, saját vallomása szerint, sirt e levél elolvasásakor s felháborodással jelentette ki, hogy a franciák császára nem elég gazdag arra, hogy Kossuth Lajost alamizsnával kínálhassa meg. Kossuth elégtétellel láthatta, hogy Cavour gróf teljesen osztotta felháborodását. Cavour azt mondta Pietrinek:

— Politikában az ember gyakran alkudozik idő és módok felett; de van egy, ami fölött emberséges ember sohase alkudozik, ez a becsület. Az ön császára engem megbecstelenített. Szavát adta, szentül fogadta, hogy meg nem áll, míg az osztrákot végképp ki nem űzi Olaszországból — és ezért bérül Savoyát, Nizzát kötötte ki. Most az ön császára a bért elveszi, de minket itt hagy a faképnél. Érjük be Lombardiával s hogy a vásár még szebb legyen, konföderáció

béklyóiba akarja királyomat belevetni. Megbecstelenítve állok királyom előtt.

Azután Kossuthoz fordulva így szólt:

— A franciák császára megyén: menjen! De én és ön, Kossuth úr, mi maradunk a magunk útján. Nemde? Mi ketten megteesszük, amit a franciák császára nem mert bevégezni. Mi nem állunk meg félúton.

Cavour annyira érezte a magyarokon elkövetett sérelmet, hogy később Dabormida tábornokhoz intézett bizalmas levelében gondoskodásba ajánlja a szegény magyarokat, akiket íme a szövetségesük rászédett.

A villafrancai békét kivált az olaszok a legnagyobb elégedetlenséggel fogadták és Kossuth és társai hamarosan új reményekkel tekintettek a jövő elé. A magyar Nemzeti Igazgatóság Cavourral, az olasz katonai segítséggel Ausztria ellen indítandó háborúra nézve, 1860 szeptember 10-én meg egyezett, másnap a szard minisztertanács elfogadta az egyezményt. A szicíliai száműzöttek, Mazzinivel, szintén nem nyugodtak; Garibaldit kérték, hogy akár csak maroknyi csapattal is siessen segítségükre. Mazzini aztán Londonból levelet intézett a szicíliaiakhoz, hogy menjenek!

Egy hónapra e levél után, 1860 április 3-án kitört a forradalom. Garibaldi a forradalom hírére (Türr állítása szerint Crispi egy sajátgyártmányú táviratot mutatott fel erről Garibaldinak) segítségükre sietett. 1860 május 6-án 1085 emberrel két gőzösön Quertonál hajóra szállt. Vállalkozásában Türr István, Teleki legjobb barátja, jobbkeze volt és maradt később is mindvégig.

Május 11-én kötött ki a «marsalai ezer» Marsalánál és Garibaldi és vitézei a palermói csapatokat megadásra kényszerítették és Garibaldi átvette Viktor Emánuel nevében a diktatúrát. Garibaldi aztán a szárazföldre ment, bevette Reggiot, megostromolta Capuát, majd november 7-én Viktor Emánuel királlyal együtt bevonult Nápolyba, s utána visszavonult Caprera szigetére.

Garibaldi 1862 végén Palermóból Róma megszabadítására indult, de Aspromonte ostrománál megsebesült. Elfogták és Pameria szigetére vitték, ahonnan visszatért Caprerába. Hat év múlva ismét szabadcsapatokat szervezett. Itália már 1861-ben Velence meg Róma és közvetlen környéke kivételével egyesült Viktor Emánuel uralma alatt, aki ezért Olaszország királyának nyilvánította magát. Garibaldi Rómáért küzdött és az említett, 1868-ban szervezett szabadcsapat is «Róma vagy a halál» jellegével indult.

Néhány év múlva a porosz-osztrák háború után az olaszok Velencét kapták meg. Majd 1870-ben, mikor a franciák kivonultak Rómából, olasz seregek vonultak be s a király székhelyét Firenzéből Rómába tette át. A pápai államból akkor csak a Vatikán maradt meg, felségjoggal. Íme, így érte el Itália egységét, amelyért magyar vitézek vére is bőven omlott... és magyar csalódások könnyei is.

Már a szicíliai expedíció előtt szerveztek egy magyar huszárezredet, amelyet azokból a magyar katonákból alakítottak, akik békekötés után nem tértek haza. Piacenza-huszárezred volt a neve annak a szép ezrednek. Parancsnokává Viktor Emánuel Bethlen Gergely grófot, Teleki Sándor kebelbarátját és aradi fogolytársát nevezte ki. A szicíliai expedícióban Türr tábornokon kívül Teleki, Tüköry, Dunyov, Eberhard, Mogyoródy, Óváry Lipót és még több magyar tiszt vett részt. Tüköry Palermo ostrománál hősi halált halt; Palermo egyik utcáját és az egyik olasz hadihajót róla nevezték el, elismerésül a magyar hős iránt. A magyar légiót, mint önálló csapatot hagyták meg, *Légioné Ausiliaria Ungherese*, magyar segélysereg elnevezéssel, nemzeti lobogóval, címerrel és magyar vezényszó alatt. Ezután a torinói hadügyminisztérium a Magyar Nemzeti Bizottság hozzájárulásával rendelkezett a légióval, melyet egy hadosztály keretében újjászerveztek. Ennek a hadosztálynak főparancsnoka a kiváló katona és 1848-as honvédelmi miniszter, Vetter altábornagy lett. Teleki Sándor ezredes a vezérkarban volt.

Ő a marsalai hadszíntéren Garibaldi megbízásából Türr mellé volt rendelve, fontos megbízással. Álruhában, stratégiai szempontból kellett bejárniok Türrrel a Mar sala környéki partrészletet, amelyről a térképvizlat, melyet Türr rajzolt, most is megvan.

A nápolyi bevonulásban Teleki Sándor is ott lovagolt. Kunffy Adolf, — aki érdekes megemlékezéseket adott ki Budapesten 1910-ben a légióban töltött szolgálatáról, — írja (1930 márciusában még élt a 92 éves, erőteljes volt légionárius Kaposvárott, ahol nagybirtokos volt), hogy a légióhoz érkező önkéntesek besorozásával, ellátásával és szállításával, valamint az olasz hatóságok előtti képvisellel Teleki Sándor gróf ezredes volt megbízva és segédül Vetter altábornagy Kunffyt rendelte ki Teleki mellé, mivel elég jól beszélt olaszul. Voltak csapattesteik Genovában és Milánóban is, oda jöttek leginkább az osztrák hadseregből a szökevények.

Teleki Sándor feljegyzéseiben olvashatjuk ezt az érdekes és jellemző leírást: «Míg Garibaldi alatt állt a légió, állott erősen, hatalmasan, megdönthetetlenül, mint a Sión hegye, Garibaldi legkedvesebb csapata volt és *miei Ungheresi-nek* nevezte. A légió verekedett, mint hozzá illett s hagyta a bőrét a csatamezőn. Garibaldi seregét felosztották, minket, részint szükségből, részint kegyelemből megtartottak. De nem kell azt hinnünk, hogy mindenki, akitől függünk, barátunk: én magam ösmerek többeket, kik azt szeretnék, ha a Duna és Tisza közt lennének; ezek kapva kapnának az alkalmon, hogy tőlünk, forradalmi elemektől szabaduljanak... Azt is egész bizonyossággal tudom, hogy Kossuth kormányzó úrnak, Klapka és Türr tábornokoknak a legnagyobb erőmegfeszítésükbe került, hogy megtarthassák a sereget. Egy darab idő óta okát magam sem tudom, Sréter ezredes úrral feszült lábon állunk, a napokban Nolába megyek és föl-kérem testvéries összemunkálkodásra, mert aki jelenleg mindent el nem követ, hogy egyesüljünk, hogy mindnyájan

legyünk egyek, az előttem nem hazafi, az nem magyar...» így írt Teleki, de később maga is belekeveredett valami mozgalomba, mely Vetter ellen készült. Ebből nagy vizsgálat lett. Több tisztet elhelyeztek, egy időre Teleki Sándor is más beosztást kapott és szabadságolták, úgyhogy Elba szigetén időzött, ahol hetenkint csak egyszer közlekedett a postahajó; így legalább — rossz nyelvek ráfogták — a hitelezők intó leveleikkel nem zaklatták annyira.

XI.

Teleki Sándor első házassága nem tartott sokáig: elvált az előkelő és dúsgazdag angol leánytól. De már nemsokára újból mély vonzalom támadt benne Litez de Thiverval francia tábornok leánya, Mathilde iránt. A sokat hányatott szabadsághős végre a finom francia hölgy oldalán megtalálta az élete fogytaig tartó boldogságot. Szóbakerült tábornoki ki-nevezése is, de abbamaradt, mert Garibaldi is visszavonult Caprerába és a légióból is egyre többen távoztak. Az ezredesnek második házasságából három fia született, Sándor (1861), László (1864), János (1868). Leánya, Blanka, akit az ezredes legjobban dédelgetett és szeretett, később Domahidy Viktor felesége lett.

Teleki Sándor még mint Garibaldi tisztje Nápolyban megismerkedett és meleg barátságba került a francia irodalom két nagyságával, az idősebb és ifjabb Dumas Sándorral. Az idősebb Dumas Sándor, amint nevezni szokták: Dumas Pere nagyon megszerette Teleki Sándort és elnevezte magyar d'Artagnannak. Dumas Pere lelkes híve volt Garibaldinak és az olasz szabadságnak és könyvet is írt Garibaldiról. Jóidőig Szicíliában és Nápolyban élt és ahol csak tehette, szolgálato-kat tett az olasz szabadságharcnak; nemcsak tollával segítette a szabadsághősöket, hanem saját költségén hajót szerelt fel és puskát csempészett rajta Garibaldinak. Garibaldi annak idején megígérte Dumas Pére-nek, hogy ha elfoglalja

Nápolyt, három évre neki adja lakásul a Bourbonok kis királyi palotáját és megteszi őt a nápolyi múzeumok tiszteletbeli igazgatójának. A csoda megtörtént, Garibaldi tizenegyedmagával bevette Nápolyt, a fellegrárat egymaga elfoglalta. Dumas Pere azután lapot indított, amelyben tovább küzdött Olaszország egységéért.

A XV. hadosztályt, amelyben Teleki gróf is táborozott, s amelyben Türr tábornok volt a hadosztályparancsnok, méltán tartották Garibaldi legjobb seregének. Ebbe a hadosztályba voltak beosztva: a marsalai ezer, a légiók, a genovai vadászok és a magyar huszárok. Teleki Türrrel együtt majdnem mindig a főhadiszálláson volt, és így a fővezérrel, Garibaldival s táborkarával a legközelebbi érintkezésben állott. Nápoly bevétele után elment Teleki ezredes az öreg Dumashoz tiszteletét tenni. Az író szívesen fogadta, ott tartotta ebédre és a búcsúzásnál így szólt hozzá:

— Lásd, te egy nagy szolgálatot tehetnél nekem.

— Parancsolj — felelte készséggel az ezredes.

— Te többnyire a főhadiszálláson vagy, — folytatta az öreg Dumas — naponta érintkezel Garibaldival: küldhetnél rendszeren tudósításokat lapomnak.

Teleki elmondta, hogy ő Casertába, Avellinóba, Arionaóba s mindaddig megy, amíg Türrt el nem éri.

— Annál jobb, — mondta Dumas — legalább onnan fogsz tudósítani.

Teleki vállalta a levelezést, s annyira magára szoktatta az öreg Dumast, hogyha egy-két napig nem küldött tudósítást, szidást kapott a szerkesztőtől. Ha azzal védekezett, hogy nincs semmi közlésre méltó dolog, mindig azt felelte az öreg:

— Ha nincs semmi, hát csinálj!

Garibaldi átadta a két királyságot Viktor Emanuelnek, visszavonult Caprerára; a Sawhington-gőzösön utazott. Fia, Menotti, 600 frankot kért kölcsön Acerbi intendánstól, hogy apja, a diktátor, elutazhassék. Teleki ebben az időben ki

volt fáradva, s különösen elkedvetlenedett és főleg az a hálátlanság gyötörte, amellyel Garibaldit bizonyos oldalról illeték. Háromhavi szabadságért folyamodott, s mikor megkapta, beköltözött Nolából Nápolyba. Az öreg Dumas egyszer és mindenkorra meghívta ebédre: sajátkezüleg főzte az ebédet. Fia, ifj. Dumas Sándor látogatóba jött Parisból, betegen érkezett és szinte embergyűlölő hangulatban volt; kerülte a társaságot, de Telekit valahogy mégis megszerette; megismerkedett feleségével s órákig eljátszott Sándor nevű kisfiával. Telekinek volt két kis ponnya s egy kis kocsija, kirándulásokat tettek együtt Nápoly gyönyörű érdekes vidékére.

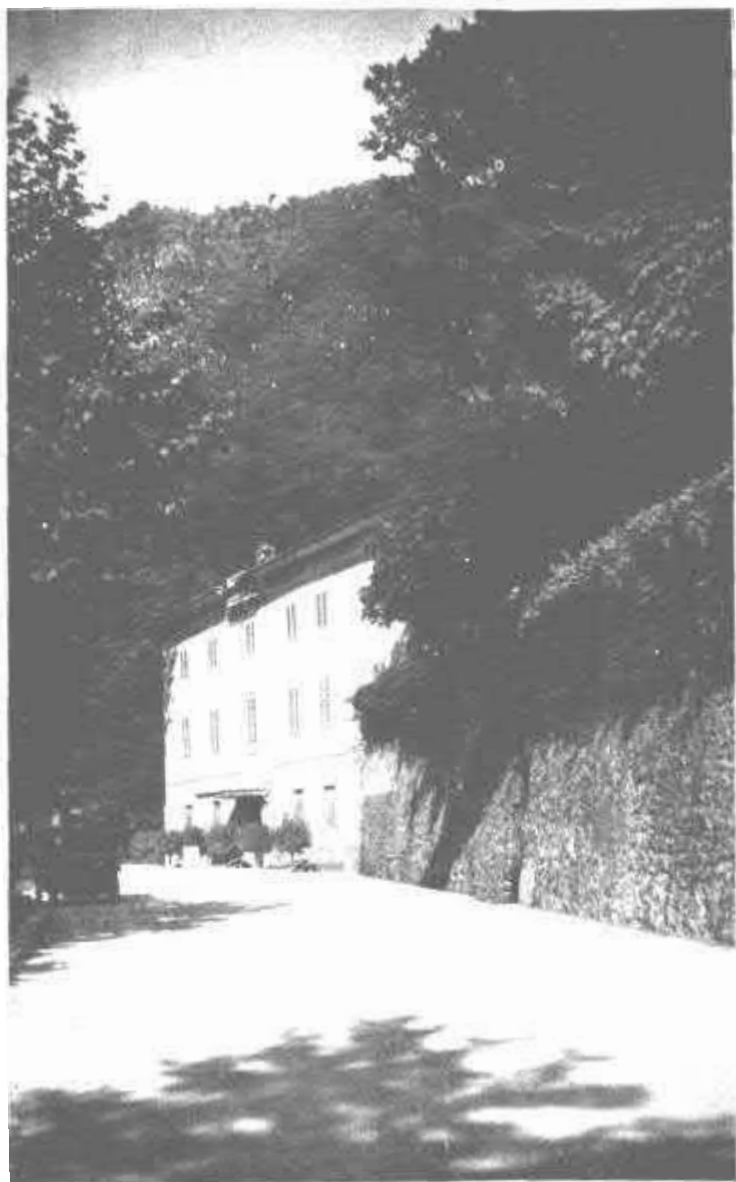
Telekinek rendkívüli élvezetet nyújtottak ezek a kirándulások az író társaságában. A jó levegő, a szórakozás és a pihenés visszaadta az ifjabb Dumas egészségét és jó kedélyét.

«Sohasem láttam apát, aki fiát úgy szeresse, úgy bámulja, mint az öreg Dumas», írja Teleki, de azért folytonosan, örökösen élcelődtek egymással. Az ifjabb Dumas ilyeneket mondott: — Az én apám olyan hiú, hogy Parisban sokszor kiáll kocsijának hátulso bakjára, csak azért, hogy azt higgyék, hogy neki szerencseje van. — Hogy ezt a tréfát megértsük, tudnunk kell, hogy Dumas, az öreg, sötétbőrű volt. Apja tábornok volt, St. Domingo szigetén született, anyja pedig szerencsenő volt.

Telekiek Garibalditól, elutazása után, napokig nem kaptak hírt, Dumas pedig egyre kérdezte Telekitől, hogy mi hír Garibaldiról?

Egy este, amelyen egyébként Teleki bemutatta Klapkát Dumasnak, Telekinek *egy* eszme villant meg agyában és Dumas szokott kérdésére azt felelte: igenis, tud Garibaldiról hírt Dumas lapja, az *Indépendant* számára.

Teleki elmondta, hogy mikor a tábornok partraszállott Caprerán, kényelmes, kavicsozott útra bukkan. Ez nagyon meglepte és amint a kőszirtek közül kiért, a magaslaton csinos

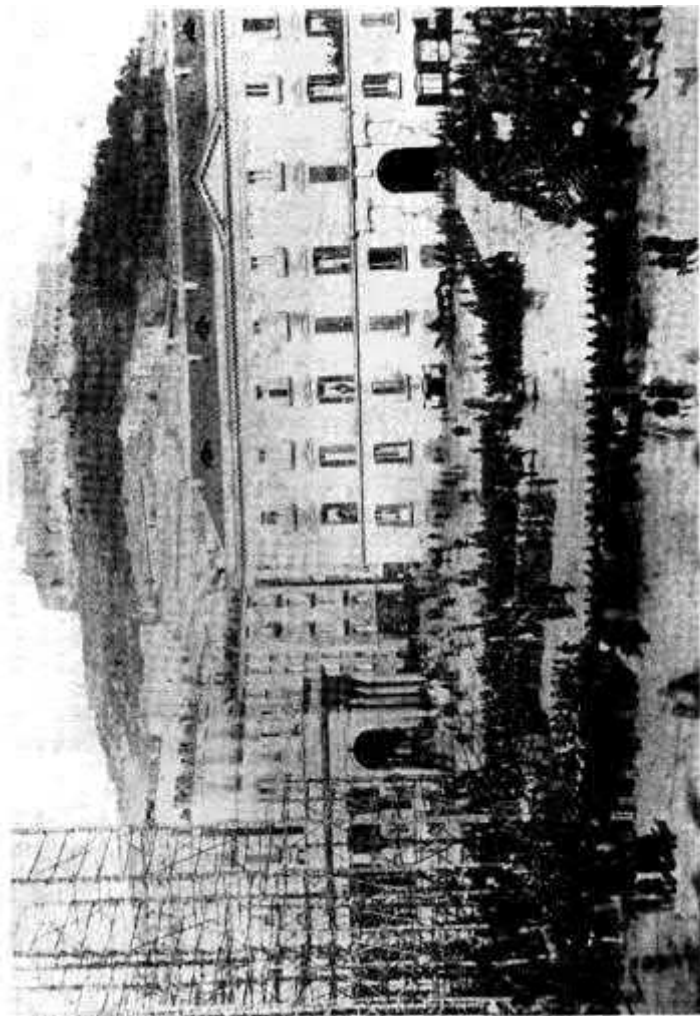
Teleki Sándor háza Bagni di Luccában.

A smarsalai ezere résztvevői olasz barátaikkal.
Gróf Teleki Sándor Bagni di lucca-i villájának erkélyén. Középen Teleki Sándor.

Tűrr tábormok az olaszországi magyar légió tagjaival, balról a negyedik gróf Teleki Sándor.

Az olaszországi magyar légió zászlóinak szentelése. (Nápoly, 1861.)

villát pillantott meg, angol stílusban. Bámulata egyre nőtt. Kényelmes, kavicsozott úton a villához ért; itt elmondta a villa berendezését: a nappali szobában Viktor Emánuel és Cavour életnagyságú képe, Cavour képe alatt nagy, pecsétes levél, Garibaldinak címezve. Garibaldi felbontja és olvassa: ^Tábornok, míg ön a két Szicíliát királyomnak és Olaszországnak meghódította, addig én királyom parancsára, igyekeztem Önnek Caprerán egy kis kényelmet biztosítani. Változatlan nagyrabecsüléssel Camillo Cavour.»

— Mondtam mindig, hogy nagy szíve van Viktor Emánuelnek! Éljen Viktor Emánuel! — lelkesedett Dumas.

Kora reggel ágyából költötte fel Dumas Telekit; Dumas cserkeszlegénye kefelevonatot tartott kezében: mélyen átértzett vezércikk volt Garibaldiról, a királyról és Cavourról. Teleki nagyon megbánta tréfáját és töredelmesen mondta:

— Apám (mindig apámnak szólította Dumas-t) nagyszerű és szép, de ebből egy szó sem igaz. Te tanítottál rá, hogy ha nincsen semmi, hát csináljak.

Dumas lehajtotta fejét s gondolkozott.

— Hát már most mit csináljunk?

— A lap még nincs kinyomva, vétesd ki a sajtó alól a cikket és bocsáss meg nekem!

Dumas ekkor hirtelen néhány sort írt a *Siècle* levelezőjének, nehogy lapjának erről a Teleki által kitalált dologról írjon, mert az egész csak kacsa, elég, ha ő felült! A válasz megérkezett. Már késő, még az éjjel elküldte, kétszáz szavas táviratban. Csakugyan, Teleki ezredes kacsája megjelent a *Siècle-ben*, átvette az egész világ sajtója. Néhány hét múlva, mikor Teleki tisztelgő látogatáson megjelent Cavour miniszternél Torinóban, Cavour jóindulattal mondta:

— Neheztelek az ezredes úrra!

— Nagyon sajnálom, kegyelmes uram, mivel szolgálattam okot rá?

— A nagy kacsával: nem azért, mert csinálta, hanem azért, mert eszméjét nem közölte velem.

Tizenegy éves olaszországi emigrációja alatt az öreg Dumas minden évben töltött Telekinél néhány hetet. Ahogy megérkezett, rögtön hívatta Teleki szakácsnőjét, kivett zsebéből egy húszfrankos aranyat és odaajándékozta neki, hogy ne főzzön. Az öreg Dumas nagyon jó étvágyú ember s kitűnő gavallér volt. Mikor a magafőzte ételt betálalták, váltig kínálgatta asztaltársait, s biztatta, hogy minél többet vegyenek belőle tányérjukra. Mikor már körüladták vagy körülhordták az ételt, Dumas még egyszer ünnepélyesen felszólította asztaltársait, hogy lássák el magukat bőven az étellel. Hiába, senki sem jelentkezett. Ekkor Dumas, mint egy croupier a rulettbanknál, így szólt:

— Senki többet!

S maga elé tette a tálat, amelyet aztán csak teljesen üresen lehetett tőle elvenni.

Éjjel-nappal dolgozott, néha négy-öt regényen és szindarabon egyszerre. Nápolyban egyidőben írta *San Felice* regényét, a nápolyi Bourbonok történetét, egy ötfelvonásos drámát versekben, levelezője volt a *Siècle* lapnak s ugyanakkor gondolkozott egy nagyszerű szakácskönyv megírásán, de mindig azt mondta, hogy ennek megírására nincs elég bátorsága, neki, aki annyit mert. Ha nem dolgozott, akkor főzött, ez volt a szenvedélye. Legbüszkébb volt szakácskodására. Egy nyársat talált fel, amely nem vízszintesen, hanem függőlegesen forgott.

— Hidd el, — mondta Telekinek — e nyársra büszkébb vagyok, mint *Monté Christo* regényemre. Nézd, a tetejébe felhúzok egy kövér libát, a liba alá egy foglyot, a fogoly alá egy szalonkát, a szalonka alá egy fenyvesrigót. A liba zsírja öntözi a vadakat, s mikor majd a rigót eszed, a hetedik mennyországban képzeled magadat!

Teleki dicsérte páratlanul jó szívét, egyszerű, kedves emberi voltát. Társalogni senki sem tudott úgy, mint az öreg író. Minden tette jóság, minden szava éle volt, csak úgy sugárzott belőle az ész. Eredetisége, gyors felfogása bámulatos

volt. Egyszer beállít hozzá egy kövér alak és elmondta, hogy nem akart úgy elmenni, hogy Dumas-nál ne tegye tiszteletét. Dumas letegezte, leültette, terítéket adatott neki. Végül kávé után összecsókolóztak, lekísérte a vendéget a lépcsőn. Mikor visszatért, akkor vallotta be Telekinek, hogy mindeddig sohasem látta ezt az embert.

— Van nekem — mondta Dumas — ezer ilyen jóbarátom. Azért nem hagytam szóhoz jutni, mert nem tudtam, kit mutassak be neked.

Dumas nagy vendégszeretete és fényűző életmódja mellett óriási vagyont költött, ezért mind több és több regényt írt, úgy, hogy nem egyszer munkatársaival dolgoztatta ki némelyik regényét, amelyet aztán átjavítva saját neve alatt adott ki. De eredeti műve is annyi volt, hogy termékenysége bámulatos. Nála többet talán csak a mi Jókaink dolgozott, de ő az utolsó sorig mindent maga írt.

Öt évig lakott Teleki Sándor Bagni di Lucca tündérszép vidékén, melynek népe szerette őt, mint apját, de az ezredes is élete végéig meleg szeretettel gondolt rájuk. Mikor később Kolozsvárott egy gipszfigurát árusító luccai olással találkozott, az megszólította az ezredest:

— Kedves Teleki ezredes, ugyan hol jár és mit csinál ön itt?

Persze nem tudhatta a jámbor, hogy az ezredes Kolozsvárott a Belszén-utcában született; azt gondolta, hogy az emigráció is örökös, mint a pozsony- és hevesmegyei főispánság!

*

Teleki később kilépett a magyar légióból, azonban Garibaldival egész száműzetése alatt mindvégig szeretetteljes barátságban maradt. Teleki a tábornokot családi körében ismerte meg, mert két télnek legnagyobb részét a tábornok szíves meghívására Caprerán töltötte, ahol nem a hőst, hanem az embert tanulmányozhatta.

Jellemző történetet beszél el Garibaldiról, a hősről. A tábornok lábadozott az Aspromontenál kapott sebéből. Ágyából már fölkel, de még két mankón sántikált, a golyót már kivették sebéből, de még szenvedett. A két mankó közül egyiket, Teleki látogatásának végeztével, távozása alkalmával Garibaldi átnyújtotta neki e szavakkal:

— Ön gyűjti a ritkaságokat, tartsa meg emlékül ezt a botot, a zászlóalj ácsa csinálta nekem Aspromontenál.

Teleki családja ezt az ereklyét a Garibaldi-ereklyéket őriző olasz múzeumnak ajándékozta.

Caprera szigete óriási kőszirt, 2500 hektár terjedelmű. Szeles, kivált a keleti szél uralkodik és fűj, majdnem naponta, a nyári hónapokat kivéve. A sziklák közt szórva-nyosan kevés termékeny föld, melyben egy-egy beteges növény görnyedezik. Garibaldi legnagyobb tag földje nincsen egy hold: ebben terem annyi krumpli, hogy eltartja vele embereit s Brunetta nevű kedves tehenét. Marsalát, híres csatalovát, a szomszéd szigetről élelmezik. Van a szigetnek egy kis zuga: földi paradicsom. Ez az éden egy kis simaság, két nagy kőszikla közt; magas kőfal óvja a szelektől. E helyen folyik a mintagazdaság. Van benne egy forrás, néhány narancs- és citromfa, néhány méhkas, egy kevés vetemény, a kőfal előtt fügefák és szőlősor. Mint Mohamed barlangjába, úgy vonul ő ásójával, kapájával ide, kedvelt helyére. E helyen elmerengve, gondolkodva, a tenger véghe-tetlenségét szemlélve, fogamzott meg agyában az olasz egység eszméje. Amíg betegágyán feküdt, vagy karosszékében ült s háza elé kivitték, gyakran mondta orvosának:

— Albanese, úgy iparkodjék, hogy elmehessek már egyszer a kertbe. Látja, ez a maga dolga, én mindent megteszek, amit ön rendel.

Caprerának fővárosa Maddalena, ott van posta, tenger-alatti távíró; néha húst is mérnek, a postagözös ott köt ki s gyakran idegen hajók is onnan látják el magukat szénnel és vízzel. Maddalenán élt egy öreg angol hajóskapitány, aki

még Nelson alatt szolgált s a trafalgari tengeri ütközetben a Waterhose hadihajó parancsnoka volt. A nyolcvanéves kapitány odatelepedett le, házat építtetett egy kiálló nagy kőszirt tetejében, ott élt, mint mondta, kőhajóján, mozduatlanul. Ablakából nézegette a hajókat, golyóval lőtte a

Corino 19 Aprile 60

*Io certifico che il Collo Uo
Alessandro Teleki ha servito ai
miei ordini nella campagna 1859
in Lombardia, che importante motivo
di servizio patrio lo lasciarono poco
tempo agregato alla Brigata da me
comandata - Ma in quel poco tempo
ho potuto per me dirmi del valore
e capacità che distinguono questo
prede Ufficiale -*
G. Garibaldi

Teleki olaszországi szolgálati bizonyítványa.
(Garibaldi kézírása.)

sirályokat. Legnagyobb öröme volt, — úgymond Teleki — ha hozzámentünk borozni, ami gyakran megtörtént, s ha elbeszélhette Nelson dicső halálát.

Caprerát Maddalénától tengerszoros választja el, melyet Passaggio della Monetanak hívnak. Caprerán Garibaldi családján kívül egy Ferruccio nevű pásztorember lakott, egyet-

len leányával. Egy napon, déltájban a tábornok háza előtt ülve, melegegett. A szél lanyhán fújt, Riciotti, a tábornok kisebbik fia jött és jelenti:

— Apám, én bemegyek Maddalénára, kihozom a postát s megcsináltatom az orvosságodat.

— Eredj fiam, de siess, mert nemsokára vihar lesz. Evezz gyorsan s a túlsó parton kösd meg jól csónakodat. Tán jobban is tennéd, ha délutánra hagynád, mert úgysem fog sokáig tartani.

— Honnan tudod, hogy vihar lesz?

— Látod, milyen közel látszik a Santo Stefano? Aztán a tenger sima és mégis hullámszik a parton. Nem hallod?

— Addig én megjárom, míg a te viharod eljön.

— Jól van fiam; úgy látszik, nagyon tapasztalt tengerész vagy.

Riciotti elment. Alig ült be csónakjába, dörögni és villámlani kezdett. Garibaldi körülnézett, megemelte a kalapját és így szólt:

— Bánom, hogy elengedtem a gyereket.

Alig lehetett a fiú a Passaggio della Moneta közepén, a vihar kitört, a szél ellenkező irányba fújt, az evezés nagyon nehezen ment s a csónak alig mozdult helyéből. Riciotti nem bírt tovább evezni. Az öreg úr nyugodtan nézte, de zsebkendőjével mindegyre törülte homlokáról az izzadságot. Végre a fiatalember megfordította a csónakot s visszafelé sebesen hasította a vizet. A tábornok összeráncolta homlokát, de egy szót se szólt. Eközben Riciotti visszajött. Apja nyugodtan mondta:

— Nem bírtál átmenni? Eredj, kérd meg a Ferruccio leányát, hogy vigyen által.

Riciotti lesütött fejjel ment vissza csónakjához. A tábornok titkárához fordult:

— Mondja meg, kérem, annak a gyerekeknek, hogy evezzen felfelé Caprera alatt, mindaddig, amíg az áramba nem ér, ott aztán átevezhet.

Riciotti követte a tanácsot s egy kis megerőltetéssel átevezett. Este, mikor átadta apjának a postát, a tábornok megjegyezte:

— Tanuld meg fiam, hogy soha olyan dologba ne fogj, amit nem tudsz végrehajtani. Ma nagyon megizzasztottál.

Teleki Sándor érdekes levélben számol be anyjának a caprerai életről. Megírja, hogy remetei egyszerűségben élnek. Reggel ötkor kelnek és sietnek halászni, vadászni, dolgozni a mezőre vagy a kertbe; bontják a sziklákat, hordják a követ és pompásan telik az idő. Reggeli: egy csésze feketekávé és egy darab kenyér, ebéd: leves és hús, vagy hal, vagy egy tál makaróni, mindig két tál étel, soha több, soha kevesebb; Telekinek ezt volt a legnehezebb megszoknia. Pompásan ment a munka, mindaddig, amíg a nagy meleg el nem kezdődött; már március 15-én 28 ° Reaumur volt a napon. Érdekes az az adata, hogy Garibaldi házában naponta legalább 15 ember fordult meg; a világ minden részéből jártak ide bámulni a nagy szabadsághóst, angolok, spanyolok, magyarok, lengyelek, görögök, délamerikaiak. Csak bámulják és lesik a szavát, esznek, isznak, maga szegény Garibaldi azt sem tudja, hová rejtőzzék előlük. Föl is emésztenék mindenét a vendégek, de szerencsére innen is, onnan is küldenek neki egyet-mást. A halászat és vadászat jó, amikor pedig nincs egyéb, leölnék egy-egy vén kecskét, a finom angol hölgyek rágják a kemény kecskecombot, az öreg úr pedig megalégedetten mosolyog hozzá, ő az egyszerűség maga, legjobb a jók közt, legbátrabb a bátrak közt — írja róla Teleki. — De mindenekfelett a legegyszerűbb; sohasem beszél magáról, s minden dicsőségét tisztjeire és katonáira hárítja.

XI.

A száműzetésben sok nevezetes esemény történt Telekivel s ő későbbi nyugodt éveiben hűségesen fel is jegyzett mindent. Ezekből az epizódokból való az az eset, amely egy ízben

Nizzában történt vele. Egy decemberi napon észrevette szállójának ablakából, hogy nagy sürgés-forgás van odalent, munkások jönnek-mennek, köveket hordanak, állványokat kezdenek állítani. Hamarosan megtudta, hogy orosz templomot építenek. Teleki tudomásul vette és a szép decemberi nap-sütésben kiment a tengerpartra napfürdőzni.

Alig ült ott valamit, szörnyű ágyúzást hallott mindenfelől; dörgött az ágyú a tengeren, bömbölt a városban, zúgott a hegyek mögül. A tengeren egymás mögött hét gőzhajó közeledett, árbocaikon orosz lobogó lengett. Teleki már-már azt hitte, hogy az oroszok ide is azért jöttek, hogy az emigránsokat megrendszabályozzák, s meglepetésében mindjárt oda is fordult egy mellette ülő, rendjelekkel teleaggatott úrhoz:

— Ezer bocsánat kíváncsiságomért és engedelmet toladokásomért, legyen szíves megmondani, miféle hajók ezek, s miért jönnek ide, főképpen pedig ki az a nagy úr, aki egyszerre hét hajón utazik?

Az idegen nyugodtan ránézett Telekire és úgy felelte:

— A hajók oroszok és Konstantin nagyherceget hozzák. A nagyherceg megtekinti a villafrancai öblöt és holnap leteszi az új orosz templom alapkövét. Ha ön is részt akar venni az ünnepségen, szívesen elkísérem.

— Szívességet el nem fogadni kellemetlen, de elvet megtagadni lehetetlen — felelte Teleki.

— Ön lengyel? — kérdezte az idegen.

— Több, mint lengyel: én magyar vagyok.

— S önök is gyűlölnék minket?

— Nem uram, mi önöket nem gyűlöljük, de ellenségei vagyunk annak a kormánynak, amely hazánkat fegyverrel és árulással letiporta és odaajándékozta kérlelhetetlen ellenségünknek. Ellenségei vagyunk annak a kormánynak, amelynek annyi becsülete sem volt, hogy legalább azokat mentette volna meg, akiknek kezéből hazug ígéretekkel kicsalták a fegyvert.

— Igaz, igaz.

— Nem akarom megsérteni, uram, egyszerűen a tényeket sorolom fel: én is voltam az oroszok fogságában és tapasztalásból beszélek az önök lovagiasságáról.

— Én pedig biztosítom önt a mi részvétünkről és nagyrabecsülésünkről.

— Gyászbeszéd a halott felett.

— Nem, a jövő biztosítása. Ha Schwarzenberg a világot akarta elámítani az osztrák háládatlansággal, mi közönyösségünkkel fogjuk beszegezni a koporsóját. 1849^{ota} nagyot változott a világ. Mi, akiket a krími háborúban megverték, legtöbbet nyertünk, mert elvesztettük Miklós cárt, elismertük gyengeségünket és megismertük az osztrákot. Legyen meggyőződve róla, hogy ha az osztrák háborúba keveredik, mi oroszok az osztrákok politikáját fogjuk követni velük szemben. Rég jött el ön hazulról?

— Nem sokkal Világos után!

Az orosz levette kalapját: homlokán mély sebhely látszott. Mikor észrevette, hogy Teleki meglepetten tekint oda, elmosolyodott. Az ezredes csak ennyit kérdezett:

— Emlék tán Magyarországról?

— Debreceni nefelejts, — felelte az orosz. — Magyarország emlékét szívemben hordom, önöknél nemesebb jellemű nép nincs a világon. Súlyos-sebesülten négy hónapig feküdtem egy családnál s ahogy ott ápoltak, annál jobban édesanyám sem ápolhatott volna.

A két férfi megindultan szorított kezet s ettől a perctől fogva jó barátokká lettek.

A hatvanas években mindenki úgy érezte, hogy eleget szenvedtek az emigránsok a száműzetésnek majdnem két évtizede alatt. Teleki is egyre nehezebben viselte az idegenséget, édesanyja is csillapíthatatlanul vágyott már utána. Megmozdultak a család barátai, de minden kísérletük hiábavaló volt, mert Teleki Sándor semmiképpen sem volt hajlandó bocsánatot vagy kegyelmet kérni az osztrák császártól. Édesanyja igénybevette Haynald Lajos erdélyi püspök jó-

indulatát és szerette volna közbenjárásra megkérni, hogy legfelsőbb helyen, magánál a császárnál eszközöljön ki amnesztiát az ezredesnek. A hazatérést maga Teleki hiúsította meg, mert — mint anyjának írta — ha annyi ideig kitartott, túrt és szenvedett idegen földön, ha annyi ideig hiába vágyott imádott anyja után, most már nem tarthat sokáig szenvedése s megvárja azt az időt, amikor fölemelt fővel mehet haza, akár az ország többsége nyitja ki előtte a kaput, akár azért, hogy törvényes bíróság elé állítsák. Valósággal megtiltotta édesanyjának, hogy a püspök pártfogását igénybe vegye. Így történt, hogy még évekig tartott száműzetése, holott már a hatvanas évek elején abban reménykedett, hogy néhány hónap múlva, legkésőbb 1863 tavaszára hazakerül.

XII.

Még öt évnek kellett elmúlnia, hogy hazája földjére léphessen. Már-már közeledett a 18-ik év és Telekinek eszébe jutott, hogy a párisi jósnő a 18-as számot emlegette annakidején jövendölésében.; Ebben az időben, 1866-ban, Ausztria — miután Poroszországtól alapos vereséget szenvedett, — kénytelen volt végre észretérni és sürgős lépéseket tenni a magyarokkal való kibékülés érdekében. Teleki és a többi száműzött hazatérése most már igazán csak hónapok kérdése volt, de még ezt a néhány hónapot is megrövidítette Teleki Sándor édesanyjának hirtelen megbetegedése.

Ebben a szomorú órában az ezredes haladéktalanul engedélyt kért a hazatérésre, de hangsúlyozva, hogy csupán édesanyja meglátogatására. 1867 január 12-én kapta meg az engedélyt a firenzei osztrák ügyvivőtől; a gyors elintézésben bizonyára része volt annak is, hogy hozzátartozói határozottan támogatták ezt a kérését. Eszerint engedélyt kapott, hogy beteg anyjának látogatására rövid időre Erdélybe mehessen; hogy az osztrák tartományokban való állandó

tartózkodásra engedélyt kap-e, azt attól teszik függővé, hogyan viselkedik itthon tartózkodása alatt.

Teleki tehát hazajött. Kimondhatatlanul boldog volt a viszontlátás és ennek a belső örömnök bizonyára nagy része volt abban, hogy édesanyja hamarosan felgyógyult. Nagybánya polgársága, továbbá a Teleki uradalmakhoz tartozó Koltó, Szakálos és Katalinfalva községek lakosai az ezredes tudta nélkül folyamodványt intéztek a császárhoz, hogy Teleki a hazában maradjon. Ennek a kérésnek meg is volt az eredménye: Teleki nemcsak itthon maradhatott, hanem — elsősorban a megváltozott politikai viszonyok jóvoltából, — a koronázás alkalmával visszakapta elkobzott birtokait is. Természetes, hogy birtokait siralmas állapotban találta; úgyszólván minden romokban hevert, a gazdaságok tönkrementek. Hatalmas munkára volt szükség, míg mindent újra helyrehozhatott és fölépíthetett. Azonban Teleki a romokon is boldog volt, mert hazája földjén lehetett, és mert minden szenvedéséért kárpótolta az a lelkes és bensőséges fogadtatás, amelyben falvainak lakói részesítették. Jó néhány esztendőbe telt, amíg annyira rendbehozta birtokait, hogy a rendszeres gazdálkodás megindulhatott rajtuk.

Ebben a viszonylagos nyugalomban, két évtized küzdelmei és szenvedései után tudott időt szakítani arra, hogy emlékezéseit följegyeztesse. A 70-es években egymásután jelentek meg naplójegyzetei, részben a lapokban, részben pedig önálló kötetekben, összegyűjtött tárcacikkeit a Petőfi Társaság adta ki két kötetben (1880.) Két év múlva *Újabb Emlékeim* címen megint két kötetet adott ki; ez az újabb munka folytatása az előbbinek. Egy év múlva «*Garibaldi álatfo*» címen az olasz szabadságharc eseményeit és élményeit örökítette meg, s újabb egy év múlva humoros elbeszélés-sorozatot adott ki: ezekben is sok az élmény és emlékezés. Teleki Sándor írásait a sajtó mindig őszinte ünnepléssel fogadta, élményei nagy feltűnést keltettek, mindig érdekes

előadása rendkívüli népszerűséget biztosított számára. Különösen rokonszenvet keltett az emlékiratok iránt a szerző előkelő tartózkodása, amellyel sehol sem tolta magát előre, sehol sem a maga személyét, hanem mindenütt a magyar szabadság ügyét domborította ki. Ez az oka annak a sajnálatos jelenségnek is, hogy életének számos jelentős eseményéről nem értesülünk emlékirataiból. Így sohasem írt arról, hogy részt vett a krimi hadjáratban is; egyébként is minden alkalommal gondosan elhallgatta a vitézi tetteire és kitüntetéseire vonatkozó adatokat és eseményeket.

Birtokainak rendezése folyamán a legnagyobb szeretettel és gonddal igyekezett Koltót rendbehozni, azt a kastélyt, amelyben olyan feledhetetlen időket töltött Petőfi Sándorral. Koltói otthona valóságos múzeum volt. Száműzetése alatt metszeteket, festményeket, régiségeket vásárolt és gyűjtött, sok ajándékot is kapott, úgy hogy kis múzeumát valósággal megbecsülhetetlen értékűvé tette. Legnagyobb kincsei voltak gyűjteményének Victor Hugó rajzai, az emigráns-társak festményei és karikatúrái. Könyvei révén ismeretségbe és barátságba került a legkiválóbb magyar írókkal, a szellemi élet vezéreivel: többek közt Jókaival, Rákosi Jenővel és másokkal. Jókai többször meglátogatta s egyik látogatásáról szép megemlékezést is írt *Útitáskából* c. könyvében. Jókai a koltói Petőfi-szobában, — mert abban szállásolta el őt Teleki, — látott egy kályhát, amelynek tetején főnix-madár volt majolikából, amint szárnyaival lángot gyújt, mellette pedig medve mászik ki a barlangjából. Jókainak nagyon megtetszett ez a majolika-csoport és éppen rajzolgatta albumába, amikor Teleki benyitott hozzá:

— Sohasem vesződjél vele, elküldöm én neked ajándékba az egészséget!

Jókai azt hitte, tréfál a házigazda, azonban mire haz ért, már ott is volt lakásán a majolika remekmű.

Teleki nem tudott sokáig egy helyen maradni, nyug-

talán vére itthon is ide-oda hajtotta. Sokat utazott, bejárt Kolozsvárra, nem egyszer megfordult Debrecenben és Budapesten is. Valahányszor ötfogatán behajtatott Kolozsvárra, mindig a Biasini vendéglőbe szállt, amelynek egykor Petőfi és Liszt is vendége volt. Szép, négyszögletűre nyírt ősz szakállával, kedves, vidám piros arcával, fiatalos járásával legnevezetesebb alakja volt az erdélyi fővárosnak.

Kolozsvárt rendszerint végiglátogatta barátait és ismerőseit és vége-hossza nem volt a sok ugratásnak és tréfának, amit egymással és másokkal űztek. Barátai környezetéhez tartozott gróf Esterházy Mihály, gróf Teleki Domokos, gróf Bethlen Dániel, gróf Bethlen Bálint, gróf Bethlen Aurél, gróf Esterházy Géza, a színészek közül Szentgyörgyi István és E. Kovács Gyula a színész, aki 1899-ben a segesvári csatásokon halt meg, midőn Petőfi halálának félszázados ünnepén Jókai ódáját szavalta. Sokat jártak Hirschfeld József polgári bormérésébe, ahol rendszerint igen népes társaság gyülekezett össze Teleki kedvéért. Odajárt a tréfából kifogyhatatlan Krasznay Mihály színész, Szabó Károly a híres történetíró, Bartha Miklós a népszerű közíró, Ugrón Gábor, Szász Domokos, Szász Béla egyetemi tanár, Hóry Béla árvaszéki elnök, Berde Mózes a 48-as székelyföldi kormánybiztos és még sokan.

«Finom vegyes társaság » volt ez, mint ők maguk mondták.

A vendéglőst általában csak Szepi bácsinak nevezték; nem szerette a lármát, házát nem tartotta kocsmának és vendégeit, ha kellett, szigorúan rendreutasította.

Egyszer Barcsay Domokos elvitte hozzá Rohan herceget, a híres huszártisztet. Szepi bácsi bort hozott a pincéből; a herceg megízlelte a bort s utána fitymálva nyilatkozott róla:

— Ez se nem bor, se nem jó!

Az öreg elvette a bort az asztról és így utasította rendre a herceget:

— Édes fiatal barátom, ha nem ízlik, ne igyál!
Barcsay már ismerte az öreget. Odaszólt a hercegnek:

— Mehetünk. Több bor nincs!

A herceg méltatlankodni kezdett, mire Szepi bácsi csendesen csak ennyit mondott Barcsaynak:

— Vigye ki Nagysád a barátját, mert ha én teszem ki a szűrét, nem sok hasznát veszi a hadsereg!

Híres és jó magyar társaság volt a Telekié, régi módi társaság, amelyben sohasem volt vallási, vagy nemzetiségi vita és sohasem kerülhetett kártya az asztalra, mert Szepi bácsi azonnal elvette és tűzbe dobta.

Teleki utolsó éveinek legnagyobb fájdalma volt édesanyja halála. A finom és jóságos asszony imádta fiát, s az ezredes életének is édesanyja adott igazi tartalmat. Egyik barátja írja, hogy a 60 éves Teleki gróf oly kétségbeesett és oly vigasztalan volt édesanyja halálakor, hogy barátai szinte féltették az életét. Annyira megrázta ez az esemény, hogy egyszerre öregedni kezdett. Egyre ritkábban ment be Kolozsvárra és egyre ritkábban nyúlt tollhoz. A 90-es évek elején megbetegedett, de hősiiesen viselte a betegséget és csak néhány hónapig szenvedett. Ekkor már Nagybányán lakott, abban az új házában, amelyet a 80-as évek elején építtetett.

Eszméletét úgyszólván utolsó pillanatáig megőrizte. 1892 május 18-án estefelé magához intette leányát, Blankát:

— Blanka lányom, jöjjön csak ide! Rendeztesse el a hálószobámat, mert jól akarok aludni.

— Igen, édesapám, már el is rendeztem, — felelte Teleki Blanka.

— Akkor már alszom is. Jó éjszakát.

Ez a két elhaló szó volt utolsó két szava. Dolgozószobájában aludt el, képei és emlékei között. Negyedórával előbb még újságot olvastatott. Utolsó pillanatában felesége, László fia és Blanka leánya volt mellette.

A kerevet fölött, amelyen utolsót sóhajtott, nagy olaj-

festmény függött, amelynek tárgya Garibaldi szabadságharcának egyik jelenete volt. A képen három lovas alak látható: középpütt Garibaldi, baloldalt Türr tábornok, jobbról Teleki Sándor ezredes, amint éppen jelentést tesz vezérének a capuai csata előtt.

Teleki Sándort saját kívánságára, 48-as honvédezredesi egyenruhájában temették el, koltói kastélyának parkjában, Petőfi fája, az öreg somfa alatt. Az egész ország részvéte, tisztelete és szeretete kísérte örök nyughelyére.